

Parlamentarni izbori u bivšoj Banskoj Hrvatskoj od 1920. do 1927. godine. Komparativna analiza promjena biračkih preferencija

Korenić, Robert

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:524584>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

Parlamentarni izbori u bivšoj Bansknoj Hrvatskoj od 1920. do 1927. godine

- Komparativna analiza promjena biračkih preferencija -

MENTOR: dr. sc. Goran Hutinec

AUTOR: Robert Korenić

Zagreb, 2019.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Političke kampanje.....	3
3. Područje bivše Banske Hrvatske.....	8
4. Glavni politički akteri	10
5. Izbori za Konstituantu	14
6. Politička situacija nakon izbora 1920. godine	20
7. Izbori 1923. godine	25
7.1. Izborni programi.....	27
7.2. Rezultati izbora	29
8. Sušački kotar na izborima	34
8.1. Stvaranje novog glasačkog bazena.....	37
8.2. Izbori u sušačkom kotaru 1923. godine.....	40
8.2.1. Izborna agitacija NJL	41
8.2.2. Izborna agitacija HRSS-a.....	46
8.2.3. Izborna agitacija NRPJ.....	48
8.2.4. Rezultati izbora.....	49
9. Grubišnopoljski kotar na izborima.....	52
9.2. Izborna agitacija u grubišnopoljskom kotaru 1923. godine.....	54
9.2. Rezultati izbora	56
10. Politička situacija nakon izbora 1923. godine	58
11. Izbori 1925. godine	62
11.1. Izborni programi.....	65
11.2. Rezultati izbora	66
12. Kotar Vrginmost na izborima	72
12.1. Izborna agitacija i nepravilnosti u kotaru Vrginmost 1925. godine	74
12.2. Rezultati izbora	76
13. Vukovarski kotar na izborima.....	79

13.1 Izborna agitacija HRSS-a	81
13.2. Izborna agitacija NRS	83
13.3. Rezultati izbora	87
14. Politička situacija nakon izbora 1925. godine	90
15. Izbori 1927. godine	93
15.2. Izborni programi.....	94
15.3. Rezultati izbora	95
16. Općina Kastav na izborima.....	100
16.1. Izborna agitacija u Kastvu 1927. godine	102
16.2. Rezultati izbora	106
17. Zaključak	109
18. Bibliografija.....	112

1. Uvod

Fridrich Engels jednom je izjavio kako su glasački listići papirnato kamenje, aludirajući na moć demokratskog izbornog sustava da normativnim procedurama ograniči konflikte. Kako je američki politolog poljskog podrijetla Adam Przewinski zaključio, to nije ni konsenzus, niti kaos, već „ograničeni konflikt, konflikt bez ubijanja.”¹

Na demokratski deficitarnim izborima u Kraljevini SHS u dvadesetim godinama prošlog stoljeća, na kojima je stranka na vlasti ulazila u svaki izborni proces uz stanovitu prednost korištenja državnog aparata za ograničavanje političkih aktivnosti oporbe, odzvanjanje gumenih glasačkih kuglica davalo je određeni legitimitet sustavu.² Kroz izbornu participaciju aktera koji su predstavljali veliku većinu populacije visoke su se društvene tenzije, uzrokovane duboko suprotstavljenim vizijama uređenja zajedničke države, koncentrirale na sferu političke borbe.

Ovaj diplomski rad bavi se promjenama preferencija birača na parlamentarnim izborima dvadesetih godina kroz tri izborna ciklusa na prostoru 8 izbornih okruga Hrvatske i Slavonije, a koje su se uglavnom poklapale s granicama bivše Banske Hrvatske u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Analizira izborne kampanje u kotarevima u kojima je došlo do promjena u stavovima birača. Ključno istraživačko pitanje ovog rada jest zašto i kako je do tih promjena dolazilo? Što ih je uzrokovalo? Koji su bili glavni motivi i profili glasača, te kako su stranke kroz kampanje nastojale utjecati na biračko mnijenje?

U prvom dijelu sam ponajviše koristio knjigu *Politički marketing* politologa Ivana Šibera, te srodna djela koja se bave političkim kampanjama. Može se činiti kako upotreba suvremene politološke literature za objašnjavanje terminologije i elemenata političke kampanje nije podobno u kontekstu istraživanja izbornog nadmetanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, no Šiber u definiranju propagande tvrdi kako u evoluciji „društvenih odnosa a i tehnoloških

¹ Adam PRZEWORKSKI, "Minimalist conception of democracy: a defence", *Democracy's Value*, (ur. Ian Shapiro i Casiano Hacker-Cordon), Cambridge 1999.,45.

² Izborni je sustav dvadesetih nudio proporcionalnu zastupljenost u Narodnoj skupštini, dok je na izborima 1931. godine istaknuta samo jedna, vladina lista, a izborni je zakon nalikovao onom fašističkom u Italiji: Bojan BALKOVEC, *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije! Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*, Ljubljana 2017., 75. Suzana Leček prvih deset godina postojanja Kraljevine SHS naziva „prividnim parlamentarizmom" jer su pored svih slabosti „ipak postojale političke stranke koje su se nadmetale na izborima (1918-1929)": Suzana LEČEK, "Priča o uspjehu – strategija i metode političke borbe Hrvatske seljačke stranke (1918-1941)", *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, (gl. ur. Romana Horvat), Zagreb 2015., 4. Petranović sustav u kojem je kralj mogao imenovati ministre bez obzira na volju skupštinske većine naziva prividan ili „pseudoparlamentarizam": Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1980., 132. Goldstein ovu demokraciju naziva reduciranom, limitiranom: Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008., 34.

dostignuća, u osnovnim postavkama ima malo razlika između kineskog vojnog teoretičara Sun Tzua iz 5. stoljeća prije Krista... Goebbelsovih propagandnih načela i suvremenih pristupa."³ Stoga sam se na početku, u obrazlaganju potrebnih politoloških termina, selektivno ogradio od modernog politološkog diskursa i ogolio definiciju izbornog djelovanja na najosnovnije elemente. Pri tom sam se, pri smještanju vrste kampanje u predmoderni vremenski okvir, koristio klasifikacijom američke komparativne političke znanstvenice Pippe Norris, a kod utvrđivanja karakteristika takve vrste kampanje i najranijim politološkim istraživanjima.

U radu sam nastojao što bolje objasniti socijalnu strukturu određenih prostora, te političku situaciju, faktore koji su determinirali biračke preferencije. Za prvo sam, od definiranja područja bivše Banske Hrvatske, do kotarskih mikrorazina konzultirao statistike popisa stanovništva. Politički razvoj od izbornog ciklusa do ciklusa objašnjavao sam ponajprije uz knjige *Hrvatska 1918—2008* Ive Goldsteina, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji* Franje Tuđmana, te *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* Ive Banca. Od pomoći su bili i članak *Izborni teror u Hrvatskoj 1923.-1927. godine* Bosiljke Janjatović, te knjiga Bojana Balkovca *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije! Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*. Za predstavljanje izbornih programa stranaka najviše sam koristio djelo *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1928-1929* Branislava Gligorijevića, a same rezultate sam analizirao na temelju statistika izbora koje je objavljivala Narodna skupština. Osnovna literatura za pojedine stranke bile su *Povijest Hrvatske seljačke stranke* Svetozara Pribićevića i *Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature* Hrvoja Matkovića, te *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* Branislava Gligorijevićeva. U poglavlju koje se bavi Komunističkom partijom konzultirao sam *Istoriju Saveza Komunističke Jugoslavije* Pere Morače, Dušana Bilandžića i Stanislava Stojanovića.

Rad je podijeljen na nekoliko dijelova koji prate izborne cikluse, objašnjava do kakvih je promjena i zašto dolazilo, a zatim kroz studije slučajeva oprimjeruje promjene biračkih preferencija u pojedinim kotarevima. Za političke situacije tijekom izbora u lokalnim sredinama koristio sam se ondašnjom (po mogućnosti lokalnom) periodikom i literaturom koja se bavi tim područjima, uz adekvatna izvješća kotarskih načelnika (tamo gdje postoje). Za izbore 1923. godine za sušački sam kotar obradio članke *Primorskog Novog lista* koji se odnose na propagandu Nezavisne jugoslavenske liste, odnosno pisanja *Slobodnog doma* za

³ Ivan ŠIBER, *Politički marketing*, Zagreb 2003.,144.

agitaciju Hrvatske republikanske seljačke stranke. Reportaže i kolumne iz potonjeg glasila obradio sam i za grubišnopoljski, te vukovarski kotar za izbore koji su se održali dvije godine kasnije. Kako je na veljačkim izborima 1925. godine propaganda HRSS-a bila zabranjena, mogao sam se služiti samo onim člancima u njihovim listovima koji su izašli do *Obznane*. U kotaru Vukovar i Vrginmost stoga su mi od najveće koristi bili režimski tjednik *Radikalska omladina* iz Vukovara za Narodnu radikalnu i *Riječ* iz Zagreba za Samostalnu demokratsku stranku. U posljednjem sam se dijelu vratio na primorski prostor, te propagandu Hrvatske seljačke stranke na području kastavskog kotara 1927. godine obradio uz *Novi list*, dok je od velike koristi za ovu cjelinu bilo i izvješće kotarskog načelnika koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu (Grupa XXIII, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji, inv. broj 126).

2. Političke kampanje

Politički marketing je skup tehnika kojima se konstruira doživljaj političke zbilje, a koje se koriste kako bi se glasači što efikasnije približili određenoj stranci ili kandidatu.⁴ Dio političkog marketinga je i politička kampanja kroz koju ti kandidati i stranke nastoje utjecati na odluku birača na izborima ili referendumima.

U sklopu određivanja strategija izbornih kampanja (taktika kojima se pokušavaju maksimizirati učinci kampanje) prema Šiberu prvo je potrebno utvrditi politički (povijesni i aktualni), etnički, vjerski i socioekonomski profil birača određenog izbornog okruga. Nadalje, kampanja mora imati svoje ključne poruke: ideološke (svjetonazorske), političke (kontinuitet ili promjenu), tematsko-programske (naglašavanje specifičnog društvenog problema) i konkretne osobine kandidata (ugled, sposobnost, osobnost).⁵ Treba napomenuti kako se u Kraljevini SHS većina birača opredjeljivala za stranačke vođe (Radića, Pašića, Pribićevića ili za lokalne stranačke prvake). Za glasače je bilo važnije tko određeni program predstavlja od toga što isti sadrži.⁶ Vođe stranaka bile su nosioci političkog života.⁷

U kontekstu vrednovanja kandidata američki stručnjak za politički marketing Bruce I. Newman biračko tijelo dijeli prema motivima izlaska na izbore. Prema njemu je glavni motiv

⁴ Ivan ŠIBER, "Politički marketing i politički sustav", *Politička misao*, 37/2000. br. 2., 151.; ISTI, *Politički marketing*, 125.

⁵ *Isto*, 95-102.

⁶ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 56.

⁷ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 140.

glasanja vrednovanje funkcionalnosti, odnosno korist koju glasač očekuje od određenog kandidata. Zatim slijedi procjena društvene vrijednosti, kandidatovog uspješnog ili neuspješnog apeliranja na određenu socijalnu grupaciju na čije glasove računa. Treći motiv je emocionalno povezivanje s kandidatom, vrednovanje njegovih osobnih vrлина (iskustvo, karizma, simpatičnost). Sljedeći motiv je uvjetni, jer birač daje glas na osnovi pretpostavke zamišljenog scenarija u budućnosti i načina na koji bi se kandidat trebao nositi s tim hipotetskim problemom. Posljednji motiv temelji se na spoznajnoj vrijednosti, odnosno biračkoj želji ili manjku iste za promjenom vladajuće politike.⁸

Na temelju utvrđenih profila i motivacija biračkog tijela Dražen Lalić i Marijana Grbeša stratificiraju elemente izborne kampanje na: predstavljanje posebnosti kandidata ili stranke kako bi se glasač mogao identificirati s istima; argumentaciju prema kojoj birač treba glasati za određenu opciju; ukazivanje na uspjehe ili neuspjehe doizborne vlasti; pozicioniranje u odnosu prema konkurenciji; te isticanje planova koji se žele ostvariti, odnosno izbornih obećanja.⁹

Izborne kampanje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca dvadesetih godina prošlog stoljeća pripadaju u ono što Norris naziva predmoderne političke kampanje.¹⁰ U proučavanju evolucije izborne komunikacije Norris je klasificirala tri razdoblja uvjetovana dvama bitnim skupinama promjena koje su kao dio modernizacijskog i tehnološkog razvoja transformirale organizaciju kampanje, medije i samo biračko tijelo (predmoderne, moderne i postmoderne izborne kampanje).

Predmoderne kampanje, koje su nastale širenjem biračkog prava u devetnaestom stoljeću, prema Norris karakterizira vremenska kratkoća, ad-hoc osmišljen organizacijski plan stranačkog vodstva (predsjednika i par bliskih savjetnika), te direktna komunikacija kandidata i birača na lokalnoj razini.¹¹ Na medijskom planu dominiraju pristrane novine u vlasništvu stranke ili simpatizera politike iste. Kompletnu aparaturu povezivanja glasača i kandidata osigurava lokalna stranačka organizacija na terenu koja nominira potencijalne kandidate, planira resurse, izdaje pamflete, agitira od vrata do vrata, ciljano animira svoje biračko tijelo.

⁸ Bruce I. NEWMAN, *The marketing of the president –political marketing as campaign strategy*, London 1994., 70-75.

⁹ Dražen LALIĆ, Marijana GRBEŠA, *Osnove političkog komuniciranja*, Zagreb 2003., 73-74.

¹⁰ Pippa NORRIS, *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies*, Cambridge 2000., 141.

¹¹ *Isto*, 141.

Građani su aktivni sudionici procesa koje se u kampanji odvijaju u njihovoj zajednici, kao dio publike na stranačkim mitinzima, participativnijom ulogom kroz stranačke sastanke ili tek kao recipijenti na kućnom pragu.

Pedesetih godina prošlog stoljeća dolazi do promjena u vođenju kampanja, koje postaju centraliziranije i profesionalnije, služe se vanjskim savjetnicima u planiranju i organizaciji (počinju se koristiti izborne ankete), pa Pippa Norris određuje taj period kao vrijeme modernih političkih kampanja.¹² Izborne kampanje postaju dugoročnije. Televizijska promidžba mijenja stranačke novine u obavještavanju o događajima s kampanje.¹³ Glasачi se otuđuju od predizbornih aktivnosti, postaju promatrači koji prate kampanje pred televizijskim ekranom. Tradicionalne društvene baze erodiraju, a lojalnost prema strankama slabi. Odluka na izborima temelji se na instrumentaliziranim motivima, na ocijeni kandidatovih specifičnih politika i izvedbi istih.

U predmodernim kampanjama izborna tijelo ima stabilniju stranačku identifikaciju. Lipset i Rokkan u svojoj klasičnoj studiji pokušali su dokazati da društveni rascjepi, bili oni klasni, religiozni ili regionalni, kroz svjetonazorsku dihotomiju formiraju biračko tijelo stranaka.¹⁴ Najranija istraživanja kampanjskih komunikacija u sklopu Kolumbijske škole sociološkog mišljenja u Sjedinjenim Državama poklapaju se s tom tvrdnjom, te zaključuju kako je glasački izbor uvjetovan pojedinčevom pripadnošću određenoj socijalnoj grupaciji, odnosno glasanjem za stranku koja predstavlja interese njegove društvene skupine. Prema Kolumbijskoj školi „osoba politički misli kakva je društveno.”¹⁵ U slučaju parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS na području Hrvatske i Slavonije evidentna je determinirana povezanost etničke pripadnosti s glasanjem za stranke izražene nacionalne provenijencije (izuzev glasanja za socijaldemokratske stranke i krajnju ljevicu, a i u tom slučaju pripadnici jedne etničke grupacije glasaju više za ljevicu nego drugi). Proces utemeljenja političkih

¹² Isto, 142-143.

¹³ Neki autori tvrde da je do promjene iz predmodernog u moderni period došlo i ranije, uvođenjem radija kao sredstva informiranja širokih masa u tridesetim godinama prošlog stoljeća kada se politika transformirala iz javnog spektakla u privatni doživljaj u dnevnom boravku: Nigel JACKSON, Katie ANGLIS, *A Practical Guide to Event Promotion*, London, Routledge 2017., 24.

¹⁴ Seymour Martin LIPSET, Stein ROKKAN, *Party Systems and Voter Alignments*, New York 1967., 3., 47.

¹⁵ Paul F. LAZARFELD, Bernard BERELSON, Hazel GAUDET, *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*, New York 1944., 27.

stranaka u Kraljevini na nacionalnim programima dovršen je već u prve dvije godine postojanja zajedničke države.¹⁶

Do promjene u biračkim preferencijama dolazi samo ako birač koji istovremeno ima različite društvene pripadnosti dobiva na izbor nekoliko političkih stranaka ili kandidata koji predstavljaju određenu društvenu skupinu kojoj birač pripada.¹⁷ Na primjer glasač može pripadati istom etnosu, ali imati drugačiji odnos prema religiji, što je primjerice na izborima dvadesetih moglo odrediti hoće li glasati za sekularniju Hrvatsku seljačku stranku ili religiozniju Hrvatsku pučku stranku.

Istraživanje Michiganske sociopsihološke škole predvođeno psihologom Angusom Campbellom političko ponašanje povezuje sa stabilnom stranačkom lojalnošću.¹⁸ Svjesni variranja rezultata pojedinih stranaka, znanstvenici ove škole u svoju su koncepciju uveli model „lijevka uzročnosti“, u kojem se nalazi niz potencijalnih faktora koji utječu na biračku odluku pored socijalne i stranačke determiniranosti, a na čijem je kraju biračka odluka.¹⁹ Ti faktori mogu biti dugotrajni pa znače ili promjenu osobnog društvenog statusa birača (napredak na poslu, viši stupanj obrazovanja, selidba) ili vanjsku društvenu promjenu kao što bi na primjer bila uvođenje novog državnog uređenja. Potonji fenomeni snažnije utječu na promjene preferencija, no događaju se relativno rijetko. U Kraljevini SHS takvih epohalnih političkih događaja sredinom dvadesetih godina nije bilo, a ni unutrašnja socijalna struktura zemlje nije se bitno transformirala.

Michiganska škola u svom „lijevku uzročnosti“ predviđa mogućnost destabilizacije glasanja na temelju stranačkih preferencija kroz kratkotrajne faktore kao što su specifične politike ili negativno vrednovanje kandidata stranke s kojim se birač identificira.²⁰ U ovom radu pokušat ću prikazati kako su stranačke identifikacije fluktuirale u pojedinim izbornim kotarevima, te utvrditi uzroke takvih promjena.

Uzmu li se u obzir snažne socijalne i stranačke identifikacije birača, ostaje vrlo malo prostora za mogućnost da kampanja promijeni biračku preferenciju. Prema hipotezi minimalnog efekta

¹⁶ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 70.

¹⁷ Bernard BERELSON, Paul F LAZARFELD, William N. MCPHEE, *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*, Chicago 1954, 131.

¹⁸ Angus CAMPBELL, Philip E. CONVERSE, Warren E. MILLER, Donald E. STOKES, *The American Voter: An Abridgment*, New York 1964., 121.

¹⁹ *Isto*, 25.

²⁰ Rui ANTUNES, "Theoretical models of voting behaviour", *Exedra*, 4/2010., 155-156.

kolumbijske škole kampanja ima najviše utjecaja na birače koji su već formirali stavove,²¹ a michiganska škola nadopunjuje tu koncepciju tvrdnjom da je vjerojatnost da će birači izaći na izbore veća ako postoji snažna identifikacija sa strankom.²² Problem političkih kampanja je minimalan prostor u pokušaju utjecanja na stavove birača koji uvjetuju političko opredjeljenje. Stavovi su relativno stalna i stabilna kategorija, „filtrar kroz koji mi promatramo svijet i koji propušta samo one informacije koje su sukladne našim stavovima i našim očekivanjima, čuvajući na taj način osobnu konzistentnost i konzistentnost odnosa s okolinom.“²³ Dakle, kampanja služi za mobilizaciju svojeg biračkog tijela, a ne za promjenu mišljenja.²⁴ Temeljni cilj političke kampanje jest da birači izađu na izbore.²⁵

U predmodernoj kampanji kakve su bile one u državi SHS dvadesetih godina, najvažniju ulogu u poticanju birača na izlazak na izbore imale su politički opredijeljene novine. Utjecajnije su stranke diljem Hrvatske i Slavonije imala svoje listove, u kojima se uoči svakih izbora obavještavalo birače o pravilnom postupanju na biralištu, izvještavalo o izbornim skupovima i uvjeravalo birače da se glasa za preferiranu listu.²⁶ Međutim već su izbori za Konstituantu pokazali kako novine imaju ograničen propagandni učinak. Naime, pobjeda Hrvatske pučke seljačke stranke u Hrvatskoj i Slavoniji ostvarena je unatoč manjku Radiću sklonih tiskovina u odnosu na druge političke opcije.²⁷

Članci koji su uvjeravali čitateljstvo u potrebu izbora pojedine opcije bili su važni s aspekta izlaznosti jer su služili kao poticaj ljudima da se uključe u izborni proces i zaokruže željenu opciju. Uvođenje izbornog praga na izborima 1923. godine potaknulo je veću izlaznost jer su se stranke dodatno potrudile da preko stranačkih listova animiraju svoje biračko tijelo da se postigne željeni izborni količnik.

No izlaznost je samo jedna od mogućih faktora koja je mogla utjecati na promjenu preferencija određenog okruga. Razgovori s ljudima po kućnim pragovima i usmena agitacija na raznim mjesnim okupljalištima činili su onu prevagu u izornoj promidžbi koja je doista mogla utjecati na rezultate izbora. Ovdje treba napomenuti da je ukupna nepismenost u Hrvatskoj i Slavoniji 1921. iznosila 32,2%, što je bitno manje od nacionalnog prosjeka, ali i

²¹ LAZARFELD i dr., *The People's Choice*, 101-104.

²² CAMPBELL i dr., *The American Voter*, 101.

²³ Ivan ŠIBER, "Tri klasična pristupa istraživanju potrošača", *Politička misao*, 40/2003., br.2, 93.

²⁴ ISTI, *Politički marketing*, 163-165.

²⁵ Pippa NORRIS, *On Message: Communicating the Campaign*, London 1999., 109-110.

²⁶ BALKOVEC, *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnija*, 186.

²⁷ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 131.

dalje dovoljni pokazatelj manjka kulture pismenosti, pa stoga i čitanja.²⁸ Stoga je ovaj rad u većoj mjeri koncentriran na one novinske članke i postojeće izvještaje kotarskih načelnika o kretanjima izbornih aktivnosti na kotarskoj mikrorazini.

Političko djelovanje na terenu ponajprije su bili stranački skupovi koji su se održavali u zatvorenim dvoranama ili gostionama, otvorenim prostorima poput trgova.²⁹ Suzana Leček u sklopu problematiziranja politizacije seljaštva u međuratnom periodu piše o načinu na koji je Hrvatska seljačka stranka već ranih dvadesetih dovršila formiranje hijerarhizirane stranačke mreže koja se protezala od mjesnih do kotarskih organizacija.³⁰ Lokalni HSS-ovi vođe bili su preplaćeni na stranački list preko koje je stranačka vrhuška slala političke smjernice. Izabrani parlamentarni zastupnici bili su u konstantnom kontaktu sa mjesnim i općinskim odborima one izborne jedinice u kojoj su bili izabrani. Za vrijeme vrlo aktivne predizborne kampanje održavale su se javne skupštine za cijele kotareve. Kandidat je (obično o svom trošku) obavezno obilazio svako selo svojeg izbornog okruga, a ponekad je išao i izvan istog. Stjepan Radić je u *Slobodnom domu* pisao o tim ljudima kao „apostolima“ koji šire „republikansko evanđelje“, te naglašavao efekte one vrste propagande gdje „propovijeda seljak seljaku, patnik patniku, pravi čovjek pravome čovjeku.“³¹

3. Područje bivše Banske Hrvatske

Prostor na kojem je Radićeva propaganda nailazila na najbolju recepciju bilo je područje bivše Banske Hrvatske koja je prilikom ulaska u novu državu zadržala jedinstvenu pokrajinsku upravu sa središtem u Zagrebu i nižom upravnom razinom od osam županija (Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Požeška, Srijemska, Osječka, Modruško-riječka i Ličko-krbavska). Unutar ovog prostora nalazila su se i područja koja u Austro-Ugarskoj nisu bila pod banskom upravom: Međimurje na sjeveru, te Kastav s Krkom u Primorju (nakon Rapallskog ugovora). Odredbom Vidovdanskog ustava zemlja je trebala biti podijeljena na oblasti koje nisu smjele imati više od 800.000 stanovništva, pa je 1922.

²⁸ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 97.; Prema popisu stanovništva iz 1931. godine među muškim osobama starijim od dvadeset godina na prostoru Savske i 7 kotareva Dunavske banovine bilo je 21,94% nepismenih: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 3: *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Beograd 1938.

²⁹ BALKOVEC, *Svi na noje, svi van da pobjeda bude što sjajnija*, 186.

³⁰ Suzana LEČEK, "Selo i Politika: Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941.", *Hrvatska politika u dvadesetom stoljeću*, (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 119-122.

³¹ Stjepan RADIĆ, "Najvažnije izborne upute svim organizacijama i pojedinim pristašama HRSS", *Slobodni dom* (Zagreb) (dalje: *SD*), br. 19, 4. III. 1923., 2.; ISTI, "Apostoli – ne agitatori", *SD*, br. 24, 11. VI. 1922., 5.

Zakonom o oblasnoj i sreskoj upravi predviđena administrativna podjela bivše Banske Hrvatske na četiri oblasti: Zagrebačku, Primorsko-krajišku, Osječku i Srijemsku.³² Cilj ove upravne reforme (koja je zaživjela tek 1924. godine) bila je centralizacija upravljanja iz Beograda, no treba reći kako su, s izuzetkom Međimurja koji je pripao Mariborskoj i kotara Čabar koji je završio u Ljubljanskoj oblasti, hrvatske povijesne granice ipak poštivane.³³ Zanimljivo da su izborni okruzi u cijelom desetljeću odgovarali granicama županija iz perioda do 1922. godine.

Etničku strukturu stanovništva po pitanju dva najveća naroda koji su živjeli na području bivše Banske Hrvatske nije moguće precizno odrediti jer u popisima stanovništva nije bilo izjašnjavanja po pitanju etniciteta, nego samo religije i materinjeg jezika. Tim više što za potonji nisu postojale posebne rubrike za dva naroda, već je u ispitivanju bio ponuđen samo jedan, srpsko-hrvatski jezik. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine u „Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju i otoku Krku s općinom Kastvom“ živjelo je 2,739.888 osoba od čega 1,992.519 katolika i 658.769 pravoslavaca.³⁴ Oduzme li se od broja pravoslavaca nekoliko tisuća Rusa i Rumunja, vjerojatno je bilo oko 650.000 Srba, a odbije li se taj broj od osoba čiji je materinji jezik bio hrvatsko-srpski dođe se do oko 1,785.000 Hrvata.

Deset godina kasnije, prema cenzusu iz 1931. na prostoru Savske banovine i istočnog Srijema koji je u to vrijeme bio dio Dunavske Banovine živjelo je 2,987.166 osoba, od čega 2,198.378 katolika i 688.421 pravoslavaca.³⁵ Okvirno je to bilo otprilike 1,9 milijuna Hrvata, dakle njihov broj se povećao za stotinjak tisuća. Broj Srba je u dvadesetima porastao za tridesetak tisuća, pa ih je u užoj Hrvatskoj bilo oko 680.000. Kroz rad ću predstavljati demografske strukture stanovništva i njihove eventualne promjene, te načine na koji su iste mogle utjecati na rezultate izbora u svakom tematiziranom izbornom kotaru.

Bitnih promjena u socijalnoj strukturi stanovništva, u kontekstu eventualnih dugotrajnih faktora koji su mogli promijeniti biračku preferenciju, nije bilo. Štoviše, ubrzani rast radništva u gradovima u prvim godinama kraljevine uzrokovan naglim razvojem privrede bio je znatno usporen nakon deflacijske i monetarne krize 1924. godine. U radništvu se zbog agrarne krize i prenapučenosti konstantno povećavao broj industrijaliziranog seljaštva, no zemlja je ostala

³² Ferdo ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, sv 1., Zagreb 1961., 355.

³³ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 58.

³⁴ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo 1932, 2.

³⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.

pretežito agrarna sa tročetvrtinskom većinom seljaštva, te manjinom zaposlenom u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima.³⁶ Takvi omjeri pružali su mogućnost da seljaštvo postane glavni kupac industrijskih proizvoda, izvor regrutiranja radničke klase, a time i glavni pokretač industrijalizacije zemlje, međutim taj potencijal ostao je neispunjen.³⁷

4. Glavni politički akteri

Dominacija poljoprivrednog stanovništva u strukturi međuratne Kraljevine predstavljalo je plodno tlo za politiku Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS – od 8. prosinca 1920. godine Hrvatske republikanske seljačke stranke, HRSS) koja je u svojim programskim načelima isticala potrebu da seljak postane politički subjekt.³⁸ Goldstein piše kako je upravo to najveće ostvarenje H(P/R)SS-a i Radića: „naučili su seljake da politički misle i ucijepili im svijest da njihov stav, pogotovo glas na izborima, ima utjecaja na stanje u državi”.³⁹ Za razliku od ostali „gospodskih” stranaka koji su na taj društveni sloj gledali s omalovažavanjem, braća Antun i Stjepan Radić pristupili su im upravo suprotno, ističući vrijednosti seoskog načina života.⁴⁰ Pozicioniranjem stranke prema agrarnom stanovništvu otvorili su si mogućnost masovne biračke baze jer je u prijeratnom sistemu postojao imovinski cenzus koji je sprečavao ulazak većine seljaka u politički život.⁴¹ Socijalni problemi su se zbog Radićeve agitacije među narodom stopili s težnjom za rješavanjem nacionalnog pitanja u okviru republičkog državnog uređenja. H(P/R)SS-ov rad među seljaštvom je probudio njihovu nacionalnu svijest.

Radić se zalagao za proglašenje neutralne seljačke republike (od zemalja Trojedne Kraljevine), u svojoj naravi izrazito demokratske, prozapadnjačke, socijalne i mirotvorne, koja bi zatim na federativnim ili konfederativnim principima uredila svoje odnose s ostalim državama južnoslavenskih naroda (uključujući i Bugarske). Nije priznavao likvidaciju hrvatske suverenosti i način na koji je proveden prvoprosinački akt kojim je stvorena zajednička država, otvoreno se suprotstavljao kontinuiranoj centralizaciji. Prema Bilandžiću masovni se hrvatski nacionalni pokret tako stvorio doslovno „preko noći”.⁴² Stjepan Radić je

³⁶ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, "O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske između dva svjetska rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1970., br. 1, 78-79., 90., 98.

³⁷ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 83., 85.

³⁸ LEČEK, "Selo i politika", 121.

³⁹ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 49.

⁴⁰ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 67

⁴¹ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998., 108.

⁴² BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 67

iskoristio svoju politološku teorijsku podlogu za dobivanje podrške na hrvatskom selu, te smjelim i intenzivnim političkim angažmanom izrastao u karizmatičku osobu koja je dobila sljedbu u velikoj većini hrvatskog nacionalnog korpusa.⁴³ U tipičnoj populističkoj maniri tvrdio je da niti vodi, niti predstavlja, već interpretira hrvatsko seljaštvo, da je personifikacija narodnog jedinstva.⁴⁴

Druga po snazi antisistemska opcija u Hrvatskoj i Slavoniji bila Socijalistička radnička partija Jugoslavije – komunisti. Nastala je u Beogradu u travnju 1919. fuzijom socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka Kraljevine, a svoj je program, prihvaćen na drugom kongresu partije u Vukovaru u lipnju 1920. temeljila na lenjinističkoj pretpostavci revolucionarnog prevrata i uvođenja novog, socijalističkog društvenog poretka po uzoru na onaj sovjetski.⁴⁵ Na istom je kongresu stranka promijenila naziv u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ). Prvi glavni sekretar partije bio je Filip Filipović, pored kojeg je na drugom kongresu za sekretara izabran i Sima Marković.⁴⁶ KPJ je vidjela svoju šansu u uvjetima teške gospodarske i političke krize. Organizirali su brojne štrajkaške akcije (među kojima je najznačajniji generalni štrajk željezničara u travnju 1920. godine), vodili demonstracije protiv Privremenog narodnog predstavništva, protestirali protiv državnog terora i progona radničkog pokreta.⁴⁷ Komunisti su parlamentarnu borbu pokušali iskoristiti kao sredstvo za širenje svojih ideja među masama. U samoj izbornoj promidžbi tvrdili su da je Ustavotvorna skupština samo jedna stepenica u borbi za rušenje kapitalizma, te biračima ponudili radničko-seljačku sovjetsku republiku, revoluciju i komunizam.⁴⁸

Problem je za komuniste bio taj što nisu imali plan za rješenje nacionalnog pitanja, a ni razrađenu ideju revolucionarne borbe.⁴⁹ Komunističko je vodstvo u prvim godinama smatralo da je nacionalno pitanje apsolvirano činom stvaranja zajedničke države. Vjerovali su da je ujedinjenjem Južnih Slavena nestala potreba za nacionalnim fraziranjem, te da je došlo vrijeme u kojem će se politička utakmica voditi oko ekonomskih i socijalnih pitanja u jednoj,

⁴³ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 45.

⁴⁴ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988., 219., 221.

⁴⁵ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 51-52.

⁴⁶ U Centralnom partijskom vijeću nalazili su se i Pavle Pavlović, Živko Topalović, Dušan Cenić, Jovo Jakšić, Mitar Trifunović, Đuro Cvijić, Vladimir Čopić i drugi: Pero MORAČA; Dušan BILANDŽIĆ; Stanislav STOJANOVIĆ, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije: Kratak pregled*, Beograd 1977., 17., 22.

⁴⁷ *Isto*, 18.

⁴⁸ Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979., 78-79.

⁴⁹ MORAČA et al., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 22.

ujedinjenoj jugoslavenskoj naciji.⁵⁰ Time su za razliku od HRSS-a nastupali sa integralno-jugoslavenskih i centralističko-unitarističkih pozicija, bez obzira što su se i dalje kontradiktorno zalagali za ravnopravnost naroda.⁵¹ Komunisti se nisu snašli u trenutku kada su među narodom glavni prioriteti bili agrarni i nacionalni problemi, nisu uspjeli iskoristiti priliku da mu se nametnu.⁵²

Proturežimskim su opcijama bili suprotstavljeni politički nosioci vladajućeg poretka, Demokratska stranka (DS) i Narodna radikalna stranka (NRS). DS je osnovana u Sarajevu u veljači 1919. godine ujedinjenjem Hrvatsko-srpske koalicije i ostalih jugoslavenski orijentiranih skupina iz bivše Austro-Ugarske, sa predratnim srpskim oporbenim strankama: Samostalne radikalne stranke Ljube Davidovića (koji je postao prvi predsjednik DS-a), Naprednjačke stranke Voje Marinkovića i Nacionalno (Liberalne) stranke Voje Veljkovića. Ubrzo su u stranku ušli i liberalno demokratski orijentirani političari iz BiH, Makedonije, Crne Gore, te antiklerikalni liberali iz Slovenije.⁵³ Stranka je dakle osnovana „odozgo“, koaliranjem postojećih političkih snaga koje su do tada nastupale u različitim društvenim-političkim okolnostima i mentalitetima.⁵⁴ Stoga je od početka njenog djelovanja bila prisutna stanovita heterogenost.⁵⁵ Osnivač i idejni vođa stranke bio je Svetozar Pribićević, prvi ministar unutarnjih poslova u zajedničkoj državi. Njegova želja je bila da stvori snažnu državotvornu stranku koja će imati uporišta u cijeloj zemlji.⁵⁶ Osmislio je unitaristički program (jedan suverenitet, jedna vlada, jedno zakonodavno tijelo) koji je bio podloga za centralističko monarhističko državno uređenje zemlje bez plemenskih, vjerskih ili pokrajinskih identitetskih razlika.⁵⁷ Zalagao se za ukidanje historijskih pokrajina i administrativnu podjelu na oblasti koje bi, uz široku samoupravu, prelazile stare granice i bile

⁵⁰ Štoviše, kada su procijenili da buržoazija nije ispunila svoj historijski zadatak nacionalnog ujedinjenja, kandidirali su sebe za preuzimanje te zadaće koju su namjeravali ostvariti u okvirima nadolazeće revolucije: I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 311., 313-315.

⁵¹ Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, knj. 1., Zagreb 1993., 284-287.

⁵² BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 309.

⁵³ Od uglednijih Hrvata u DS su pristupili Ante Pavelić (stomatolog), pravnici Grga Tuškan i Ivan Ribar, te novinar Većeslav Vilder: GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 53.

⁵⁴ Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970., 76.

⁵⁵ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972., 41.

⁵⁶ ISTI, *Povijest Jugoslavije*, 105.

⁵⁷ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 49.

ustrojene prema ekonomskim potrebama (tako je mislio ubrzati proces narodnog ujedinjenja).⁵⁸

Na temelju ovih programskih osnova, DS je na izborima 1920. propagirala stvaranje državnog i narodnog jedinstva (jedan narod, iste duše, svijesti i volje u jednoj državi). Isticala se kao čuvar „državne ideje“, a ostale stranke prozivala za separatizam jer je po njima samo unitarizam i centralizam mogao osigurati opstojnost mlade države.⁵⁹ Ta je kritika bila uperena i protiv onih političkih stranaka u Hrvatskoj koje su željele podjelu zemlje prema povijesnim pokrajinama (jer bi se time potaknulo jačanje „posebne pokrajinske svijesti“) i protiv radikalske ideje velike Srbije (što bi omogućilo da se svaki element naroda „organizira u posebnu političku stranku“).⁶⁰

Dok se Demokratska stranka smatrala jugoslavenskom strankom, radikali su više isticali svoje srpstvo.⁶¹ Najjača predratna stranka u Srbiji, Narodna radikalna stranka, zalagala se za nacionalne posebnosti uz srpsku dominaciju (jedan narod s tri imena), pa je u unitarnom jugoslovenstvu vidjela prijetnju srpskoj hegemoniji.⁶² Predstavljali su se kao zaštitnici srpskih nacionalnih interesa. Sлагali su se s demokratima o potrebi centralizacije države, ali za demokrate je ona bila izraz nacionalnog jedinstva, a za radikale potreba osiguranja srpske prevlasti.⁶³ Naime, NRS je na Kraljevinu SHS gledao kao na produžetak postojanja Kraljevine Srbije, odnosno proširenu Srbiju kojom Srbi kao najveći narod imaju pravo upravljati.⁶⁴ U toj državi prema njima nisu mogle opstati historijske pokrajine jer bi time bilo spriječeno širenje Srbije, a srpski bi se etnički korpus podijelio. Međutim, zemlja je po njima mogla biti uređena po federativnom principu ako bi to značilo podjelu na srpsku, slovensku i hrvatsku upravnu jedinicu (u kojoj bi Hrvatska bila svedena na čakavsko i kajkavsko govorno područje, a sve istočnije bi pripalo Srbiji).⁶⁵

U izbornoj se agitaciji ova konzervativna stranka trudila podsjetiti svoje biračko tijelo (uglavnom srpsko seljaštvo) na bogatu stranačku tradiciju. Predizborni skupovi ličili su im na lekcije iz povijesti NRS-a, uz naglasak na njihovu ključnu ulogu u oslobođenju i ujedinjenju

⁵⁸ Isto, 68.; BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 173.

⁵⁹ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 77.

⁶⁰ ISTI, *Parlament*, 75.

⁶¹ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 53.

⁶² GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 77.

⁶³ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 159., 181.

⁶⁴ MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 103.

⁶⁵ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 160-162.

zemlje. Dugogodišnji predsjednik stranke Nikola Pašić u kampanji je bio izrazito angažiran, srpski seljaci su ga obožavali.⁶⁶

5. Izbori za Konstituantu

Usred suprotstavljenih političkih stremljenja, razdora između zamisli o centralističkom i federativnom uređenju države, sukoba oko koncepcija ravnopravnosti nacija i hegemonije elite vodeće nacije, dana 28. studenog 1920. održali su se izbori za Ustavotvornu skupštinu.

Od 2,480.623 birača na razini države izašlo je 1,607.255 glasača što je činilo slabu izlaznost od 64,79%. Najviše je mandata na razini Kraljevstva dobila Demokratska stranka (19,9% glasova, 92 mandata) iza koje je došla Narodna radikalna stranka (17,7% glasova, 91 mandat) i Komunistička partija (12,4% glasova, 59 mandata).⁶⁷ Centralističke snage (DS i NRS) su dobile samo relativnu većinu od 419 izabranih zastupnika, iako su se prije izbora nadale da bi mogle dobiti mnogo više.⁶⁸

Kako pokazuje tabela 1 u Hrvatskoj i Slavoniji istaknuto je 13 lista (11 stranačkih i 2 vanstranačke), a od 637.029 birača izašlo je 438.804 glasača (68,88%) što je nešto više od državnog prosjeka. Najveća je izlaznost bila u Bjelovarsko-križevačkoj županiji (80,62%), a najmanja u Modruško-riječkoj (51,17%). U tabeli 2 prikazana je raspodjela mandata.

⁶⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 74.; BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 155.

⁶⁷ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.*, Izdanje Ustavotvorne skupštine, Beograd 1921.

⁶⁸ U predizbornim procjenama demokrati su računali na 130 do 180 mandata: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 191.

Tabela 1: Izlaznost i rezultati parlamentarnih izbora 1920. u Hrvatskoj i Slavoniji⁶⁹

	Bjelovarsko-križevačka	Varaždinska s Međimurjem	Virovitička	Zagrebačka	Ličko-krbavska	Modruško-rijeka	Požeška	Srijemska	grad Zagreb	Ukupno
Birača	81.225	93.080	49.228	127.092	59.275	61.459	59.822	81.074	24.773	637.028
Glasača	64.920	64.999	35.178	90.724	36.727	31.451	42.910	56.254	15.641	438.804
Izlaznost	80,62%	69,83%	71,46%	71,39%	61,96%	51,17%	71,73%	69,39%	63,14%	68,88%
HPSS	51.429	51.930	9.629	61.103	14.577	7.831	23.149	9.882	1.060	230.590
DS	8.815	2.855	4.185	18.570	19.564	9.958	7.745	3.979	2.726	78.397
NRS	488	-	5.188	1.145	952	2.037	3.348	25.658	234	39.050
KPJ	939	2.094	6.465	2.843	695	4.974	3.842	5.575	3.854	31.281
HZ	1.277	2.330	4.446	2.757	939	1.996	1.970	4.333	2.902	22.950
HPS	625	2.463	3.301	692	-	-	1.503	2.975	312	11.871
HSP	1.017	1.261	-	890	-	3.991	400	-	3.321	10.880
SD	-	2.065	627	1.858	-	-	-	2.757	304	7.611
ZS ⁷⁰	324	-	1.337	857	-	215	247	1.075	-	4.055
VL ⁷¹	-	-	-	-	-	449	-	-	553	1.002
ČS ⁷²	-	-	-	-	-	-	704	-	-	704
KCL ⁷³	-	-	-	-	-	-	-	-	360	360

⁶⁹ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca , izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.

⁷⁰ Zemljoradnička stranka

⁷¹ Vanstranačke liste

⁷² Češka stranka

⁷³ Komunističko-centrumaška lista

Tabela 2: Rezultati parlamentarnih izbora 1920. u Hrvatskoj i Slavoniji prema osvojenim mandatima

	HPSS	DS	NRS	KPJ	HZ	HPS	HSP
Bjelovarsko-križevačka	9	2	-	-	-	-	-
Varaždinska s Međimurjem	11	1	-	-	-	1	-
Virovitička	3	1	1	2	1	1	-
Zagrebačka	12	4	-	1	-	-	-
Ličko-krbavska	3	4	-	-	-	-	-
Modruško-riječka	3	3		1	-	-	1
Požeška	5	2	1	1	-	-	-
Srijemska	3	1	7	1	1	1	-
grad Zagreb	1	1	-	1	1	-	1
Ukupno	50	19	9	7	3	3	2

HPSS je polučila izvanredan rezultat. Istaknula je svoje kandidate samo u Hrvatskoj i Slavoniji, te osvojila 50 mandata (od mogućih 93 u pripadajućim izbornim jedinicama) čime je postala treća snaga u zemlji po broju glasova i četvrta po dobivenim poslaničkim mjestima.⁷⁴ U 8 županija Hrvatske i Slavonije osvojila je 230.590 glasova (52,55%). Najviše je dobila u Varaždinskoj županiji s Međimurjem (79.89%), a najmanje u gradu Zagrebu (6,78%). Natpolovičnu većinu dobila je u 4, a relativnu u još 2 županije. Ostvarila je većinu u čak 45 kotara. Radić je svojom politikom odvuкао hrvatsko biračko tijelo od srpskih stranaka, te izbornom pobjedom u Hrvatskoj i Slavoniji postao glavni politički predstavnik Hrvata u novoj državi.⁷⁵

Pobjeda je bila tim veća uzme li se u obzir nepravedan izborni sustav prema kojem je u Hrvatskoj trebalo čak 6.849 registriranih birača za jednog zastupnika, dok je u Srbiji bilo potrebno samo 5.662 (najmanje je trebalo u Banatu, Bačkoj i Baranji, samo 3.301). HPSS je za jedan mandat trebala 4.611, a NRS samo 3.127 glasova.⁷⁶ To se događalo jer su prema

⁷⁴ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 327.

⁷⁵ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 45, 73.

⁷⁶ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 364.

izbornom zakonodavstvu veličine izbornih okruga varirale, a broj stanovnika pojedinog okruga je određen prema popisu stanovništva iz 1910. godine čime se htjelo honorirati žrtve koju je Srbija pretrpjela u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu.⁷⁷ Za HPSS je bila nepovoljna i odredba o gradovima kao posebnim izbornim jedinicama koje su birale neproporcionalno više zastupnika, jer se njome diskriminiralo ruralno stanovništvo, HPSS-ova glasačka baza.⁷⁸

Birače HPSS-a je ovaj očiti izborni inženjering samo jače motivirao za izlazak na izbore. Isti efekt su imali i montirani sudski procesi protiv stranačkog vodstva.⁷⁹ Nakon što je u ožujku 1919. godine HPSS organizirao sakupljanje potpisa za peticiju koja je imala biti poslana na Mirovnu konferenciju u Pariz, od koje se tražilo da se hrvatskom narodu omogući sazivanje vlastite konstituante, Stjepan Radić je uhićen, te je proveo 339 dana u zatvoru bez suđenja. U kolovozu 1920. je ponovno zatvoren nakon što je osuđen za rušenje državnog poretka, a amnestiran je i pušten tek na dan uoči izbora.⁸⁰ Time su vlasti nastojale onemogućiti HPSS-ovu agitaciju, što im se obilo u glavu jer je njihova biračka potpora bila samo homogeniziranija i upornija. Režim je vršio isti pritisak na KPJ, a i njihov je progon također rezultirao još odlučnijom voljom glasača da odaberu tu opciju.⁸¹

KPJ je u Hrvatskoj i Slavoniji osvojila 7 mandata. Dobila je 31.281 glas. Od izbornih jedinica, relativnu većinu komunisti su postigli samo u Zagrebu (24,64%), no postigli su solidan rezultat u Modruško-riječkoj županiji gdje su ostvarili većinu u 3 kotara (Sušaku, Crikvenici i Novom), te u Slavoniji gdje su pobijedili u valpovačkom kotaru. Komunisti su u Hrvatskoj, kao industrijski najrazvijenijem dijelu zemlje, vjerojatno trebali proći bolje, no zanemarivanje

⁷⁷ Popis stanovništva iz 1910. koristio se kao podloga za broj birača u izbornim okruzima i na kasnijim parlamentarnim izborima dvadesetih godina: BALKOVEC, *Svi na noje*, 36.; Na 30.000 birača je dolazio jedan zastupnik, dok je izbornim promjenama 1922. godine taj broj povećan na 40.000 birača: ISTI, 35.

⁷⁸ Na temelju stare odredbe iz izbornog zakonodavstva Kraljevine Srbije u kojem su gradovi bile posebne izborne jedinice (zbog zaštite od preglasavanja provincijskog stanovništva) Beograd, Zagreb i Ljubljana su izdvojeni u posebne izborne okruge, te je u tim gradovima trebalo manje glasova da se postigne jedan mandat. No i tu je bilo makinacija jer je u Beogradu trebalo 2.737, a u Zagrebu 4.954 glasova za jedan mandat. Promjenama izbornog zakona iz 1922. broj zastupnika proporcionalno broju stanovnika, pa je Beograd birao 3, a Zagreb i Ljubljana po 2 zastupnika: ISTI, 34.

⁷⁹ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 77.

⁸⁰ U zatvoru su završili članovi glavnog odbora stranke Vlatko Maček i Ljudevit Kežman (9 mjeseci), Ivan Pernar (3 mjeseca), potpredsjednik stranke Josip Predavec (2 mjeseca), a nakratko i Radićeva supruga Marija i kćerke Milica i Mira: BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 228-229.; MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999, 79.

⁸¹ Nakon općinskih izbora u ožujku 1920. na kojima su komunisti osvojili vlast u brojnim gradovima među kojima se ističe pobjeda u Zagrebu, Osijeku i Vukovaru, njihove su općinske uprave suspendirane jer kao antimonarhisti nisu željeli položiti zakletvu kralju: MORAČA et al., *Istorija Sveza komunista Jugoslavije*, 19. U Zagrebu je komunistički gradonačelnik Svetozar Deliće bio na toj funkciji ravno dva dana: GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 62.

nacionalnog pitanja i nedostatak jasnijeg političkog programa za selo uzelo je danak u manjku kvalitetnijeg rezultata.⁸²

Hrvatska zajednica (HZ), koja je do tada bila najjača hrvatska stranka u parlamentu, dobila je samo 22.950 glasova (5,23%) što je bilo dovoljno za tek 3 poslanička mjesta (ostvarenih u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, te gradu Zagrebu). Iako su se predstavljali kao glavni zastupnici hrvatskih interesa, biračkom tijelu nije odgovarao njihov unitaristički program (koji se doduše zalagao za federalizam). Kompromitirali su se sudjelovanjem u vlasti.⁸³ Nisu uspjeli steći utjecaj na selu, te su ostali marginalna stranka mahom hrvatske građanske inteligencije.⁸⁴

Identičan broj mandata je dobila i konzervativna klerikalna Hrvatska pučka stranka (HPS), politička grana Hrvatskog katoličkog pokreta, koja je uoči izbora odbila koaliciju s Hrvatskom zajednicom jer je procijenila da bi zajedničkim izlaskom anticentralističke snage dobile manje mandata.⁸⁵ Računali su na isto biračko tijelo kao i HPSS, pa su doživjeli težak poraz.⁸⁶ U Hrvatskoj i Slavoniji su dobili samo 11.871 glas (2,71%). Relativnu većinu ostvarili su jedino u đakovačkom kotaru, u Virovitičkoj županiji.

Još jedna politički beznačajna stranka postala ostala je i Hrvatska stranka prava (HSP) koja je dobila 10.880 glasova (2,48%) i 2 mandata (dobivenih u gradu Zagrebu i Modruško-riječkoj županiji). Relativnu pobjedu ostvarili su jedino u slunjskom kotaru. U svojem su izbornom programu biračima nudili nezavisnu hrvatsku državu (u granicama Tomislavova kraljevstva).⁸⁷ Bili su stranka malograđanštine, kako u unutrašnjoj strukturi, tako i po biračkom tijelu.⁸⁸

Demokratska stranka je zabilježila drugi rezultat u Hrvatskoj i Slavoniji s 78.397 glasova (17,87%) što joj je bilo dovoljno za 19 mandata. Najviše je glasova dobila u Ličko-krbavskoj (53,27%) i Modruško-riječkoj županiji (31,66%), a najlošiji u Varaždinskoj s Međimurjem (4,39%).

⁸² TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 330.; MORAČA et al., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 23.

⁸³ Zbog toga je HPSS odbila izbornu suradnju: GLIGORIJEVIĆ, *Parlament* 86.

⁸⁴ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 51.

⁸⁵ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 86.

⁸⁶ Zlatko MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Zagreb 1998., 156.

⁸⁷ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 252.

⁸⁸ *Isto*, 248-249.

Demokrati su pobijedili u 14 većinski srpskih kotareva u Lici, Baniji, zapadnoj Slavoniji i na Kordunu. Hrvatski Srbi nisu se smatrali političkim Hrvatima, pa su se od hrvatskog nacionalizma nastojali zaštititi uklanjanjem spora suprotstavljenih nacionalnih ideologija kroz politiku unitarističkog jugoslavenstva koju je utjelovljavao Svetozar Pribićević.⁸⁹ Polagali su nade u to da će DS-ov centralizam i unitarizam umanjiti hrvatsku nacionalnu svijest i državnu tradiciju, osigurati ravnopravnost i jednakost s većinskim hrvatskim narodom.⁹⁰ Demokrati su nastojali ojačati položaj hrvatskih Srba tako da su ih povlasticama i sinekurama snažno vezali uz centralnu vlast. No, Banac tumači kako je inzistiranje na takvom smjeru samo ojačalo hrvatski otpor unitarizmu i onemogućio etabliranje DS-a među nesrpskim stanovništvom u Hrvatskoj.⁹¹

Krivo bi međutim, bilo reći da su za demokrate glasali isključivo Srbi. U Hrvatskom su primorju za njih glasali i Hrvati jer im se politika integralnog jugoslavenstva činila kao najbolja zaštita od talijanskog presizanja.⁹² Iz tog su razloga pobijedili u etnički hrvatskom Bakru.

Treba napomenuti kako su u trenutku izbora demokrati držali tri ključna ministarstva pomoću kojih su mogli utjecati na biračku volju: unutarnje poslove, financije i ministarstvo za agrarnu reformu. Državni činovnici koji su bili kandidati na izborima koristili su svoje službene položaje za pridobivanje glasača.⁹³ S druge strane, kako je glasanje bilo javno, mnogi su nižerangirani javni djelatnici poput učitelja i notara glasali za nositelje vlasti, demokrate i radikale, jer su se bojali gubitka posla.⁹⁴

Radikali su svjesno ciljali na buđenje srpskog nacionalnog osjećaja u prečanskim krajevima, pa nisu mogli računati na potporu drugih etničkih skupina. Zbog toga su već na ovim izborima ušli u borbu za glasove s Demokratskom strankom.⁹⁵ U Hrvatskoj i Slavoniji su dobili 39.050 glasova (8,9%). U Varaždinskoj županiji s Međimurjem nisu ni istaknuli svoju

⁸⁹ *Isto*, 166.

⁹⁰ *Isto*, 175-176., 178.

⁹¹ *Isto*, 177-178.

⁹² GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 53.

⁹³ GLIGORIJEVIĆ, Demokratska stranka, 188-189.; Na primjer ministar agrarne reforme Hinko Krizman je podjelu vlastelinskih imanja tempirao za vrijeme neposredno uoči izbora: Đurđica CESAR, "Kako su glasali žitelji Varaždina i Varaždinske županije na skupštinskim, oblasnim i lokalnim izborima od 1920. do 1928. godine", *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 23 (2012), 21.

⁹⁴ Uostalom, zbog toga je i unijeta zakonska odredba o tome da gradovi (u kojima su ti činovnici radili) izabiru neproporcionalno više zastupnika: GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 43.

⁹⁵ Međusobno su si prekidali skupštine, fizički napadali govornike: Ivica MIŠKULIN, "Parlamentarni izbori i stranačke borbe u virovitičkom i slatinskom kraju 1919-1929", *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 3, 865.

kandidacijsku listu, a najbolje su prošli u istočnoj Slavoniji i Srijemu. U Srijemskoj su županiji ostvarili i pobjedu s 25.658 glasova (45,61%). Taj je rezultat bio posljedica tradicionalne prisutnosti Srpske radikalne stranke u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji na tom području koja se po ujedinjenju fuzirala sa srpskim radikalima.⁹⁶

6. Politička situacija nakon izbora 1920. godine

Rezultati izbora pokazali su da se biračko tijelo u Kraljevini podijelilo po pitanju državnog ustrojstva, što je nakratko pomirilo demokrate i radikale u nastojanju da potisnu oporbene snage i donesu centralistički ustav.⁹⁷

HRSS je pobjedu na izborima okarakterizirao kao plebiscitarnu volju hrvatskog naroda za republičkim uređenjem.⁹⁸ Htjeli su postići sporazum bez nadglasavanja i majorizacije određenog naroda, uz poštivanje hrvatske težnje za samoupravom.⁹⁹ Nakon vladine odluke o tome da se ustav donese jednostavnom natpolovičnom, a ne kvalificiranom dvotrećinskom većinom, koja je išla u potpuno suprotnom smjeru, Radić nije poslao svoje delegate u Skupštinu (isto je učinio i HSP), kao što ni ranije nisu slali svoje predstavnike u Privremeno narodno vijeće. Njegovi zastupnici nisu položili prisegu kralju, jer se time prejudiciralo monarhističko državno uređenje.¹⁰⁰ Zasedali su u Zagrebu kao „republikanska zastupnička većina banske Hrvatske”.¹⁰¹ Za vodstvo HRSS-a nisu bili ispunjeni preduvjeti kojima bi se moglo na slobodan način odlučiti o budućem državnom ustrojstvu.¹⁰² Time su oslabili republikansku opoziciju u parlamentu i centralističko-unitarističkim snagama omogućili lakše izglasavanje ustava.¹⁰³

Stjepan Radić je izradio svoj nacrt *Ustava ili državnog uređenja neutralne seljačke republike Hrvatske* koji je trebao vrijediti u 8 županija Hrvatske i Slavonije, a po mogućnosti i šire ako se plebiscitom za to odluče pokrajine u kojima žive Hrvati. U tom je ustavnom rješenju predloženo da se južnoslavenska država uredi konfederativno (zajednička bi bila samo vanjska politika), bez nadglasavanja, a nije odbačena mogućnost i da u takvoj konstelaciji

⁹⁶ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 152.

⁹⁷ *Isto*, 366., 368.

⁹⁸ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 87.

⁹⁹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 332-333.

¹⁰⁰ *Isto*, 335-336.

¹⁰¹ *Isto*, 346.

¹⁰² GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 73.

¹⁰³ *Isto*, 57.

zemlja ostane monarhija.¹⁰⁴ No, ona je prije svega morala biti humana, demokratska, socijalno osviještena. U zamišljenoj Radićevoj republici ne bi bilo stajaće vojske, privatni, crkveni i državni veleposjedi bili bi ukinuti, a žene bi imale pravo glasa.¹⁰⁵ Bio je to obnovljeni program stranke.¹⁰⁶

Ovaj idealizirani nacrt počeo se proglašavati kao ustav među seljacima hrvatskih i slavonskih županija što je proširio republikanski osjećaj u tim ruralnim sredinama.¹⁰⁷ Vlasti su se zabrinule, pa su pojačale represiju protiv HRSS-a, povremeno im zabranjujući javne skupove. Bojkot Narodne skupštine navodio je vladu na misao o HRSS-u kao revolucionarnoj i antijugoslavenskoj opasnosti.¹⁰⁸

Vladajuće je krugove uplašio i izborni uspjeh komunista. Mislili su da Sovjeti financiraju njihovu propagandu.¹⁰⁹ Režim je tretirao KPJ kao provoditeljicu interesa SSSR-a i Kominterne čija je bila sekcija.¹¹⁰ Komunističko isticanje potrebe za revolucijom pokazala se kontraproduktivnom, jer se režim pozivao na njihovu retoriku kada ih je ugušio.¹¹¹ Krajem 1920. KPJ je organizirala niz štrajkova u Sloveniji i Bosni, pa je vlada iskoristila te događaje da donese Obznanu kojom je zabranila komunističku ili revolucionarnu agitaciju, bilo kroz udruženja ili tiskovine.¹¹² Tim aktom su raspuštene sve komunističke organizacije i ukinuti svi njezini listovi.¹¹³

Šokirana i nespremna KPJ nije poduzela nikakve konkretne kontramjere u pokušaju da se spasi što je frustriralo komunističku omladinu koja je posegnula za terorizmom spram nosioca politike redarstvenog terora.¹¹⁴ Njihovi su zastupnici sudjelovali u radu Konstituante sve do svibnja 1921. kada su ju iz protesta napustili zbog načina na koji se donosio ustav.¹¹⁵

Bez ikakvih uvažavanja oporbenih prijedloga o ustrojstvu države na federalističkim ili autonomističkim načelima, dana 28. lipnja 1921. apsolutnom je većinom od 223 glasova (161 zastupnik je bojkotirao Skupštinu, 35 je glasalo protiv) donesen Vidovdanski ustav. Njime je

¹⁰⁴ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 373.; GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 73.

¹⁰⁵ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 347.; GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 73

¹⁰⁶ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 94.

¹⁰⁷ *Isto*, 92.

¹⁰⁸ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 74.

¹⁰⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992., 106.

¹¹⁰ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 151.

¹¹¹ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 309.

¹¹² *Isto*, 309.

¹¹³ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 403.

¹¹⁴ *Isto*, 404.

¹¹⁵ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 63.; Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 372.

ozakonjeno monarhističko unitarističko-centralističko uređenje, a od tog su se trenutka stranke diferencirale prema prihvaćanju ili zahtjevu za revizijom ustava. Politička se kriza produbila.

U lipnju 1921. komunistički su omladinci pokušali izvesti bombaški napad na regenta, a zatim idući mjesec u Delnicama likvidirali ministra unutarnjih poslova Milorada Draškovića. Zbog tih je događaja u Skupštini u kolovozu 1921. (običnom većinom) donesen *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*, ciljano namijenjen i formalnoj zabrani KPJ. Komunističkim su zastupnicima oduzeti mandati, njihovo je članstvo masovno uhićivano i drakonski kažnjavano, a njihove radničke i sindikalne organizacije su razbijene.¹¹⁶ Partija je desetkovana i u nekoliko godina spala na svega 2% članova u odnosu na razdoblje prije Obznane.¹¹⁷

Hrvatske stranke koje nisu sudjelovale u radu Ustavotvorne skupštine (HRSS, HZ i HSP) ujedinile su se u anticentralistički Hrvatski blok koji je negirao legitimnost Vidovdanskog ustava.¹¹⁸ Koalicijom sa strankama građanske inteligencije HRSS je htio sa sebe skinuti etiketu komunističke opasnosti koju su im u inozemstvu i kod kuće pripisivali Pašić i Pribičević.¹¹⁹ Međutim, ova je koalicija prije svega imala svrhu u ujedinjavanju kompletne hrvatske opozicije protiv velikosrpske hegemonije i u koherentnijem isticanju hrvatskog zahtjeva za samoodređenjem.¹²⁰

Demokratska je stranka prolazila kroz vlastitu unutarnju krizu koja se preljevala na njihov koalicijski odnos s radikalima. Klica unutarstranačkog razdora stvorena je nakon izbora za Konstituantu koji su pokazali da politika propagiranja unitarizma nije uspješna jer je teritorijalni raspored mandata ukazivao na to da je stranka zapravo srpska, a ne jugoslavenska. Ljuba Davidović je zaključio da se DS mora profilirati kao srpska politička opcija i istodobno krenuti u pomirljivijem i pragmatičnijem smjeru prema zahtjevima nesrpskog stanovništva.¹²¹ Bio je spremniji na pregovaranje o nesrpskim zahtjevima jer je za njega unitarističko-

¹¹⁶ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 63.

¹¹⁷ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 309.

¹¹⁸ Hrvatska je zajednica izašla iz radikalsko-demokratske vlade u prosincu 1920. zbog neslaganja s politikom prema HRSS-u i drugačijim gledanjem na pitanje državnog uređenja. Istupili su i iz iz Skupštine mjesec dana prije donošenja ustava: BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 367; 372.

¹¹⁹ U toj propagandi dijelom su imali i uspjeha u kapitalističkim i klerikalnim krugovima: TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 351.

¹²⁰ *Isto*, 351.

¹²¹ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 172.

centralistički program bio prije svega sredstvo borbe protiv dominacije radikala u Srbiji.¹²² Smetalo mu je radikalsko nepoštivanje građanskih demokratskih sloboda.¹²³ Dok su srpski demokrati nastojali steći prednost u odnosu na Radikalnu stranku, prečanski su srpski demokrati željeli ojačati svoj utjecaj u Hrvatskoj i Sloveniji povezivanjem sa strankama na vlasti.¹²⁴ Pribićević je bio idealist koji se čvrsto držao centralističkog stranačkog programa, odnosno zaštite Vidovdanskog ustava.¹²⁵

Unutarstranačka trvenja bila su tim veća jer su hrvatski demokrati sve više upozoravali na štetnost politike centralizacije i pogrešan način provođenja unitarističke politike. Oni su smatrali da se u cilju očuvanja ideala jugoslavenstva od Hrvatske mora napraviti jedna regija, odnosno federativna jedinica. Za njih je hrvatsko pitanje bilo prije svega administrativna kriza lošeg upravljanja i zloupotrebe položaja od strane stranaka na vlasti koje su sve državne organe prigrabile za sebe. Počeli su upozoravati na to da je postavljenje nestručnih ljudi, korupcija i favoriziranje Srba u javnoj upravi okrenula Hrvate od Beograda, te su se založili za rješavanje hrvatsko-srpskog spora uvođenjem savjesne uprave koja je pretpostavljala i reviziju ustava.¹²⁶

Taj se anticentralistički sentiment prenio i na Kongres javnih radnika u Zagrebu u rujnu 1922. godine, gdje je bilo najviše demokrata (među kojima je bio i Ljuba Davidović)¹²⁷, a koji se izjasnio za umjereniji jugoslavenski integralizam, decentralizaciju, te širu samoupravu teritorijalno većih oblasti.¹²⁸ Kongres je s jedne strane osudio političko apstiniranje Hrvatskog bloka, a s druge strane teror, nasilje i korupciju vlasti.¹²⁹

Radić se suprotstavio integralističkom duhu Kongresa, no iskazao spremnost za sporazum sa srpskim narodom. Krajem godine to je i potvrdio odbijanjem frankovačkog prijedloga za stvaranje unije s Ugarskom koja je prema pravaškim planovima trebala pomoći Hrvatima da se osamostale. Ostavljanje po strani bilo kakvog rješenja hrvatskog pitanja izvan okvira

¹²² *Isto*, 169.

¹²³ Matković, Svetozar Pribićević, 41.; TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 373. Odnose između Davidovića i radikala pogoršavalo je i podupiranje spotstavljenih tajnih skupina časnika u vojsci – bivši samostalci su uz sebe vezali *Crnu ruku* koja je od solunskog procesa bila u defanzivi, a radikali Bijelu ruku: B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 345-346.

¹²⁴ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 80.

¹²⁵ MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 106.

¹²⁶ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 358-365.

¹²⁷ Davidović je uoči Kongresa podnio ostavku na mjesto predsjednika Glavnog odbora demokrata kako bi mogao sudjelovati kao običan član stranke, no ona je mjesec dana kasnije odbijena: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 278-279; MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 64.

¹²⁸ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 366.

¹²⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 145.

direktnog dogovora s beogradskom vladom međusobno je alijenirao ove dvije stranke Hrvatskog bloka, pa su se vrlo brzo preko svojih tiskovina počeli napadati.¹³⁰ Zbog upornog pravaškog inzistiranja na rješavanju hrvatskog pitanja isključivo pomoću vanjskih faktora, bez sporazuma s Beogradom, Radić je u studenom 1922. godine izbacio HSP iz Bloka.¹³¹

Hrvatski blok ušao je u pregovore sa srpskim političarima koji su bili spremni na dogovor i mijenjanje određenih ustavnih odredbi. Razgovori su se ponajprije vodili s lijevim demokratima predvođenim Ljubom Davidovićem i to oko verifikacije mandata Hrvatskog bloka, rušenja režima i instaliranja nove izborne vlade s Davidovićem kao premijerom u kojoj bi bili i predstavnici Hrvatskog bloka.¹³²

Za razliku od svog stranačkog predsjednika, Svetozar Pribićević smatrao je da bi bilo kakvo popuštanje u integralističkoj-unitarističkoj politici značilo ugrozu za prevlast srpske buržoazije u hrvatskim krajevima.¹³³ Prema njemu je u demokratskoj državi samo većina imala pravo na odluke kojima se svi, uključujući i HRSS, u duhu parlamentarizma trebaju pokoravati.¹³⁴ Izjednačavao je zahtjeve za reviziju ustava s protudržavnim i separatističkim djelovanjem, te se zalagao za oštre mjere protiv onih koji su to predlagali. U tom je kontekstu odbacivao bilo kakve pregovore s Hrvatskim blokom, osuđivao Davidovićeva nastojanja da sklopi sporazum i sve se više približavao radikalima u želji da se zadrži na vlasti.¹³⁵ Za Pribićevića sporazuma nije moglo biti jer su za njega Hrvati i Srbi bili jedan narod.¹³⁶

Suočen s mogućnošću verifikacije mandata HRSS-a i svjestan pregovora Davidovića i dijela radikalskih disidenata s Radićem, premijer Pašić je u prosincu 1922. podnio ostavku na čelu demokratsko-radikalske vlade.¹³⁷ U situaciji gdje su radikali ostali bez većine u Skupštini kralj je, u skladu sa širokim ustavnim ovlastima koje su mu dopuštale raspuštanje parlamenta i raspisivanje izbora, prihvatio ostavku, raspustio Skupštinu i istovremeno Pašiću dao mandat

¹³⁰ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 366-368.

¹³¹ Hrvoje MATKOVIĆ, "Hrvatska zajednica", *Istorija XX. veka*, sv. 5. (gl. ur. Dragoslav Janković), Beograd 1963., 92.

¹³² GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 287-291.

¹³³ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 139-140.

¹³⁴ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 351.

¹³⁵ MATKOVIĆ, Svetozar Pribićević, 64-68.

¹³⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 284.

¹³⁷ Radikali su tražili načina da to učine još od Kongresa javnih radnika u rujnu, no čekali su pravi trenutak za raskid koalicije kako Davidović ne bi dobio šansu da ih izgura s vlasti. Bili su spremni na koaliciju jedino s Pribićevićevom grupom unutar DS-a, no desno krilo demokrata tražilo je previše ministarstava i nije bilo spremno za podjelu stranke: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 312-313; 328-329.

za sastav manjinske, jednostranačke radikalske vlade koja je dočekala ožujске izbore 1923. godine.¹³⁸

7. Izbori 1923. godine

Ožujски izbori 1923. godine provedeni su prema modificiranom izbornom zakonu. Vlada je pokušala uvođenjem izbornog količnika (izbornog praga) i smanjenjem broja zastupnika reducirati broj manjih stranaka u parlamentu i maksimalizirati mogućnost za formiranje homogene vlade.¹³⁹ Sada je na svakih 40.000, a ne kao na prošlim izborima 30.000 stanovnika, dolazio jedan zastupnik.¹⁴⁰

Za razliku od izbora za Konstituantu koji su protekli bez pretjeranih upletanja vlasti,¹⁴¹ ovi su izbori održani u atmosferi terora vladajuće klase koja je preko redarstvenika i oružnika, ali prije svega svojih borbenih udruženja svakodnevno napadala društva i pojedince koji su pripadali republikanskim i radničkim pokretima.¹⁴² Bez obzira što su vlasti pozivale da se ne rade nikakve smetnje u izbornoj agitaciji stranaka (osim kod komunista), policijske su i vojne snage bile najgušće stacionirane na područjima gdje je opozicija režimu bila najsnažnija. Osim toga, na izbornu je promidžbu i opredjeljivanje birača utjecao i službenički aparat kojem je u interesu bilo zadržavanje postojećeg stanja i Radikalne stranke na vlasti, pa su aktivno sudjelovali u agitaciji.¹⁴³

Radikalna je stranka koristila svoj položaj na vlasti da preko službenih sigurnosnih i upravnih faktora prati dinamiku ostalih stranaka na terenu i prema tome planira svoju izbornu taktiku.¹⁴⁴ Njihov beskompromisan obračun s demokratima u Srbiji nije se prenio u tolikom omjeru i na Hrvatsku i Slavoniju jer su u tamošnjem nadmetanju HRSS-a i DS-a ipak bili skloniji potonjima.¹⁴⁵ Radić je za njih i dalje bio antidržavni element, pa su na primjer u Srijemu, gdje su se poklapale njihove biračke baze, onemogućavali masovnije skupove HRSS-a. Međutim, ondje gdje radikali nisu računali na glasove izbjegavalo se korištenje državnog aparata za

¹³⁸ PERANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 132.

¹³⁹ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 129.

¹⁴⁰ BALKOVEC, *Svi na noge, svi van*, 35.

¹⁴¹ Bosiljka JANJATOVIĆ, "Izborni teror u Hrvatskoj 1923-1927", *Časopis za suvremenu povijest* 28/1996., br. 1-2, 46.

¹⁴² TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 356.

¹⁴³ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 132.

¹⁴⁴ *Isto*, 132.

¹⁴⁵ *Isto*, 133.

suzbijanje HRSS-ove kampanje sve dok su se držali legalnih okvira političke borbe.¹⁴⁶ Proklamiranje republičkog državnog uređenja je bilo dopušteno ako je pretpostavljalo ostvarenje istog parlamentarnim putem.¹⁴⁷ Oblasni i kotarski predstavnici vlasti dobili su uputstva da koriste silu samo ako bi procijenili da se na opozicijskim skupovima i u političkoj promidžbi na terenu napadao državni integritet, ustav ili Karađorđevići, ali i u tim slučajevima su trebali paziti da ne dođe do nereda i krvoprolića koji su mogli produbiti unutrašnje podijele.¹⁴⁸

Desnim je demokratima odgovarala napeta politička atmosfera u Hrvatskoj gdje je na brojnim skupovima dolazilo do oštih obračuna između HRSS-ovih i demokratskih pristaša koje su često ugrožavale živote prisutnih. DS se u tim sukobima oslanjao na svoju paravojni organizaciju Orjuna.¹⁴⁹ Pripadnici ove skupine izazivali su sukobe s pristalicama HRSS-a kako bi ih isprovocirali na ispade protiv države i monarhije, čime bi vlasti imale opravdanje za donošenje izvanrednih mjera i razbijanje njihovih udruženja.¹⁵⁰ Nasilje je tijekom kampanje eskaliralo, na nekim je mjestima bilo i mrtvih i ranjenih, a drugdje su demolirane kuće, pa su vlasti ponegdje uvodile i policijski sat.¹⁵¹ Radikalna je vlada uistinu pokušavala suzbiti orjunaški teror jer je isti prema njima kompromitirao politički sistem i prema inozemstvu i u samoj Kraljevini.¹⁵² Sukobi su na srpsku manjinu u Hrvatskoj djelovali homogenizirajuće jer se osjetila ugroženom i ponovno pronašla svoje utočište u Demokratskoj stranci koja se predstavljala kao njihova zaštitnica.¹⁵³

¹⁴⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 133.

¹⁴⁷ JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 49.

¹⁴⁸ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 133.

¹⁴⁹ Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna) osnovana je u Splitu 1921. godine. Idejno se vodila integralističko jugoslavenskim programom DS-a i Svetozara Pribičevića, a financirala se sredstvima i vlade i dvora: TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 356.; Ciljevi Orjuna bili su dokidanje parlamentarizma i ustoličavanje korporativnog društvenog sistema, ostvarenje diktature jugoslavenskih nacionalista u „novim krajevima" i sprečavanje socijalističke revolucije: BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 180.

¹⁵⁰ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 254.

¹⁵¹ ISTI, *Parlament*, 148.; JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 51-55.

¹⁵² GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 133.

¹⁵³ ISTI, *Parlament*, 148.

7.1. Izborni programi

Tuđman ističe kako se na ovim izborima glasalo za programe i stranke, a ne za ličnosti, te da su generalno oslabile unitarističke stranke, a ojačale one s ekstremnim nacionalnim programima (NRS i HRSS).¹⁵⁴

U kampanji u kojoj su sve stranke gradile svoj program na temelju odnosa prema ustavu radikali su bili čvrsto i nepokolebljivo za održavanje postojećeg Vidovdanskog poretka, ali nisu odbacivali promjene u nekim njegovim odredbama koje ne bi ugrožavale postojanost Kraljevine. Kao i na prošlim izborima, NRS se zalagala za razvoj i njegovanje plemenskih posebnosti unutar jedinstvenog naroda. Uz to, u kampanji su isticali i vezu s kraljem. Govorili su da tko glasa za radikale, daje svoj glas i za Aleksandra.¹⁵⁵

Program vladajuće stranke koji se sve više udaljavao od čistog jugoslavenskog unitarizma nije se sviđao demokratima koji su srpske birače u Hrvatskoj uvjerovali da radikali nemaju interes za one pokrajine u kojima Srbi nemaju većinu.¹⁵⁶ U strahu od približavanja NRS-a i HRSS-a (o čemu se pričalo u kuloarima), demokrati su privremeno zatomili unutarstranačke obračune. Većina zastupničkog kluba nije željela ostati bez vlasti i kao centralisti i unitaristi nisu htjeli nikakve pregovore s Radićem. Davidović je ostao predsjednik, ali je kompromisno prepustio Pribićeviću svu odgovornost u vođenju predizbornih aktivnosti.¹⁵⁷ Desna je linija sastavila izborni proglas koji je objavljen 17. siječnja, a koji se temeljio na inzistiranju na nepromjenjivosti ustava kojim je kraljevina SHS postala istinski pravna država u kojoj je narodno i državno jedinstvo izraženo u jednom vladaocu, jednoj vladi i jednom zakonodavnom tijelu. Proglas je oštro napao radikale koji su okrivljeni za pad vlade, progon demokratskih službenika i zloupotrebu vlasti.¹⁵⁸ Zatišje je trajalo kratko jer se Davidović u kampanji ipak založio za reviziju ustava „kad se za to ukaže prilika“, a Pribićević je ostao na monolitno utvrđenim pozicijama obrane centralističkog uređenja koje je prema njemu bila jedina zaštita za Srbe u Hrvatskoj koji bi u suprotnom slučaju prema njemu postali robovi hrvatskih nacionalista.¹⁵⁹ Bez obzira na zajednički izborni proglas demokratska lista se u pojedinim okruzima podijelila. Pribićević je sastavio Akcijski odbor za Hrvatsku i Slavoniju,

¹⁵⁴ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 382-383.

¹⁵⁵ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 133-134.

¹⁵⁶ Isto, *Parlament*, 134.

¹⁵⁷ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 322-325.

¹⁵⁸ "Izborni proglas Demokratske stranke", *Pokret (Zagreb)*, br 12, 17. I. 1923., 3.

¹⁵⁹ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 334-335.

poseban stranački forum, nepredviđen statutom stranke, koji je koordinirao izbornu agitaciju i sastavljanje lista po volji desne frakcije, dok je Davidović podupirao kandidate lijeve struje.¹⁶⁰

HRSS je uoči izbora u siječnju 1923. godine izjavio da će na izborima nastupiti samostalno (što je Radić već najavio par mjeseci ranije), te time formalno razbio Hrvatski blok. Nije se obazirao na apele Hrvatske zajednice koja je upozorila da bi se samostalni nastup mogao štetno odraziti na one dijelove Hrvatske gdje živi etnički miješano stanovništvo.¹⁶¹ Radić je procijenio da bi zajednički izlazak na izbore sa strankom koja se zalaže za monarhističko, federalističko i kapitalističko državno uređenje bilo politički štetno.¹⁶² Isticao je da su hrvatski interesi ostvarivi samo glasanjem za jednu stranačku listu, pa se tako namjeravao domoći glasača i u gradovima koji su na izborima za Konstituantu glasali za druge političke opcije.¹⁶³ Program HRSS-a ostao je nepromijenjen: republikanski, pacifistički, koji ističe radničko i seljačko pravo. U izbornom proglasu 11. veljače stranka je prozvala Pašićevu vladu zbog nasilja, korupcije, laži i prevare.¹⁶⁴ Radićevci su se pozivali na načelo jednakosti u pravu hrvatskog naroda na samoodređenje za ostvarenje jedne pacifističke i čovječne seljačke republike.¹⁶⁵ U agitaciji su napominjali da se do takve republike može doći samo parlamentarnim putem, sporazumom sa srpskim seljakom, odnosno narodom.¹⁶⁶ Radić se nadao da će dobiti oko 100 mandata, te tako prisiliti centralističko-unitarističku struju u Beogradu na pregovore.¹⁶⁷

Na inicijativu lijevog krila KPJ, s namjerom buđenja političke djelatnosti, u siječnju 1923. godine osnovana je legalna Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ). Najveći problem za komuniste bio je što su i dalje bili pod progonom režima. Radikalska vlast im je zabranjivala djelatnost na osnovi Zakona o zaštiti države, pa su agitaciju uglavnom ograničili na svoje listove gdje su se zalagali za širenje građanskih i političkih sloboda.¹⁶⁸ Komunistički

¹⁶⁰ *Isto*, 336-337.

¹⁶¹ MATKOVIĆ, *Hrvatska zajednica*, 93.

¹⁶² Nakon što je odbačena HZ je pred izvjesnim izbornim neuspjehom odlučila apstinirati i preporučila svojim biračima da glasaju za HRSS: MATKOVIĆ, "Hrvatska zajednica", 94-95.

¹⁶³ MATKOVIĆ, *Povijest seljačke stranke*, 106.

¹⁶⁴ "Izborni proglas Hrvatske Republikanske Seljačke Stranke.", *SD*, br. 7, 11.2.1923., 1.

¹⁶⁵ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 377.

¹⁶⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 135.

¹⁶⁷ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 377.

¹⁶⁸ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 132., 136.

program ostao je neodređen po nacionalnom pitanju koje su sveli na ekonomsku borbu pokrajinsko-plemenskih centara.¹⁶⁹

7.2. Rezultati izbora

Drugi izbori u Kraljevini SHS održali su se 18. ožujka 1923. godine. Od 2,952.907 glasača u Kraljevini na izbore je izašlo 2,177.051 birača što je bila izlaznost od 73,73%, dakle viša od izbora za Konstituantu (64,79%). Najviše je mandata dobila NRS (25,8% glasova, 108 mandata), a drugi je završio HRSS (21,76% glasova, 70 mandata) koji se ovog puta kandidirao i u Dalmaciji, Sloveniji, te Banatu, Bačkoj i Baranji. Demokratska stranka pala je na treće mjesto (18,39% glasova, 51 mandat) što je bio težak poraz unitarista.¹⁷⁰ Komunistička NRPJ nije osvojila ni jedan mandat što je bila očita posljedica spomenutog režimskog terora radi kojeg nije mogla normalno participirati u izbornoj kampanji.¹⁷¹

Na izborima 1923. godine u Hrvatskoj i Slavoniji natjecalo se 15 stranaka i 2 nezavisne liste. Od 719.498 mogućih birača glasalo je njih 558.182. Izlaznost se u odnosu na prošle izbore (68,88%) znatno povećala (77,58%). Najveća je izlaznost i ovog puta bila u Bjelovarsko-križevačkom okrugu (86,11%), a najmanja u Modruško-riječkom (62,58%). U tabeli 2 prikazao sam izlaznost i osvojene glasove, a u tabeli 4 dobivene mandate.

¹⁶⁹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 408-409.

¹⁷⁰ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine*, Narodna skupština Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Beograd 1924.

¹⁷¹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 381.

Tabela 3: Izlaznost i rezultati parlamentarnih izbora 1923. u Hrvatskoj i Slavoniji¹⁷²

	Bjelovarsko-križevački	Varaždin s Međimurjem	Virovitički	Zagrebački	Ličko-krbavski	Modruško-riječki	Požeški	Srijemski	grad Zagreb	Ukupno
Birača	88.575	97.535	64.327	140.439	64.087	72.447	65.472	99.300	27.316	719.498
Glasača	76.270	79.893	51.412	110.048	43.363	45.335	52.061	82.011	17.789	558.182
Izlaznost	86,11%	81,91%	79,92%	78,36%	67,67%	62,58%	79,52%	82,59%	65,12%	77,58%
HRSS	63.841	70.814	35.648	83.129	18.634	22.335	35.844	30.866	6.735	367.846
DS	8.351	3.350	6.365	20.748	22.554	8.778	7.662	6.885	2.323	87.016
NRS	2.244	-	6.552	3.604	2.175	5.947	5.896	26.266	357	53.041
SD	-	1.177	854	492	-	-	522	4.876	269	8.190
HPS	490	1.303	1.059	563	-	2.220	872	1.180	293	7.980
HSP	1.344	-	-	416	-	-	-	-	4.709	6.469
NJL ¹⁷³	-	1.175	-	-	-	4.352	-	-	-	5.527
NRPJ	-	-	-	1.096	-	1.703	1.265	-	1.249	5.313
NjS ¹⁷⁴	-	-	-	-	-	-	-	4.010	-	4.010
SS ¹⁷⁵	-	-	-	-	-	-	-	3.420	-	3.420
ZS ¹⁷⁶	-	-	934	-	-	-	-	2.129	-	3.063
VS ¹⁷⁷	-	454	-	-	-	-	-	-	1.691	2.145
HZ	-	1.620	-	-	-	-	-	-	-	1.620
NR ¹⁷⁸	-	-	-	-	-	-	-	1.111	-	1.111
IL ¹⁷⁹	-	-	-	-	-	-	-	1.024	-	1.024
RL ¹⁸⁰	-	-	-	-	-	-	-	244	-	244
NSS ¹⁸¹	-	-	-	-	-	-	-	-	163	163

¹⁷² Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine.

¹⁷³ Nezavisna jugoslavenska lista

¹⁷⁴ Njemačka stranka

¹⁷⁵ Srpska stranka

¹⁷⁶ Zemljoradnička stranka

¹⁷⁷ Vanstranačke liste

¹⁷⁸ Nezavisni radikali

¹⁷⁹ Invalidska lista

¹⁸⁰ Ratnička lista

¹⁸¹ Narodna socijalistička stranka

Tabela 4: Rezultati parlamentarnih izbora 1923. u Hrvatskoj i Slavoniji prema osvojenim mandatima

	HRSS	DS	NRS
Bjelovarsko-križevački	7	1	-
Varaždinsko-srijemski	9	1	-
Virovitički	6	-	1
Zagrebački	10	2	1
Ličko-krbavski	2	3	-
Modruško-rijekački	5	1	-
Požeški	6	1	-
Srijemski	5	1	4
grad Zagreb	2	-	-
Ukupno	52	10	6

Ni jedna stranka nije pobijedila s takvom većinom u nekoj od pokrajina kao što je to učinio HRSS u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁸² Osvojio je 367.846 (65,9%) glasova. Od mogućih 68 dobio je 52 mandata (76,47%). Pobijedio je u šest izbornih okruga i gradu Zagrebu. U postocima je HRSS najviše dobio u varaždinskom okrugu s Međimurjem (88,64%), a najmanje u srijemskom okrugu (37,64%).

HRSS je na ovim izborima uspio oko sebe sakupiti gotovo sve hrvatske birače. Hrvatska pučka stranka je u Hrvatskoj osvojila tek 7.980 glasova (1,43%), 3.891 manje u odnosu na izbore za Konstituantu. HRSS je pučkašima preuzeo i đakovački kotar gdje su ovi 1920. godine pobijedili. HPS je u kampanji oštro napadala Radićev stranački program za koji je tvrdila da je uperen protiv hrvatske Katoličke crkve i nazivala ga seljačkim boljševizmom.¹⁸³ Kada su stigli porazni izborni rezultati u kojima nije osvojila ni jedno zastupničko mjesto u

¹⁸² TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 381.

¹⁸³ *Isto*, 378.

parlamentu, njezini su stranački prvaci izjavili da sva politička odgovornost sada pada na Stjepana Radića.¹⁸⁴

Pravaši su potonuli još dublje. U kampanji im nije pomoglo to što su isticali da je Radić bio premekan u borbi protiv srpskih interesa (iako postoje sumnje da su im pri financiranju pomagali radikali).¹⁸⁵ Istaknuli su liste u samo tri izborne jedinice i dobili 6.469 glasova (1,16%), odnosno 4.411 manje nego na prošlim izborima. U slunjskom kotaru, gdje su prošli put ostvarili jedinu pobjedu, nisu ni istaknuli svoju listu, te je tamo pobijedio HRSS.

Srpski birači u Hrvatskoj podijelili su se između radikala i demokrata. NRS je dobila 9,5% glasova, 13.991 glas više nego na izborima tri godine ranije, ali su zbog veće izlaznosti dobili manji postotak mandata (sa 9,68% 1920. godine na ovim su izborima pali na 8,82%). Pokušaj vladajuće stranke da se nametne u Lici, Baniji i na Kordunu nije prošao, te su tamo demokrati ostali najjača opcija.¹⁸⁶ NRS je najbolje prošla u srijemskom izbornom okrugu gdje je dobila 26.266 glasova (32,03%) i većinu svojih mandata (4 od 6), iako je u tom izbornom okrugu ostvarila lošiji rezultat u odnosu na prošle izbore. U varaždinskom se okrugu radikali ponovno uopće nisu kandidirali, a najslabiji rezultat postigli su u Zagrebu (2,01% glasova).

DS je u Hrvatskoj i Slavoniji osvojio 87.016 glasova što je u apsolutnim brojevima bio bolji rezultat u odnosu na izbore za Ustavotvornu skupštinu kada su osvojili 8.619 glasova manje, ali zbog veće izlaznosti u postocima je isti bio slabiji (15,59% naspram 17,87% 1920. godine) što se očitovalo i u broju osvojenih mandata (sa 19 ili 20,43% pali su na 10 ili 14,71%). Najbolji rezultat ponovno su postigli u Ličko-krbavskom okrugu (22.554 glasova, 52,01%), jedinoj izbornoj jedinici koja nije otišla HRSS-u. Najslabije su prošli u varaždinskom okrugu s Međimurjem (4,19%). U toj je izbornoj jedinici svoju listu istaknula i Nezavisna jugoslavenska lista (NJL), lijevo krilo DS-a koja je dobila Davidovićeve podršku. Srećom po desnu stranačku struju Hinko Krizman je u varaždinskom okrugu ponovno izabran u parlament, ali neujedinjenost ih je koštala u modruško-riječkom okrugu gdje su pali sa 31,66% na 19,36%, te osvojili samo 1 od 6 mandata (16,68%) u odnosu na 3 od 8 (37,5%) koje su dobili 1920. godine. U tom je okrugu NJL pod vodstvom Tomislava Tomljenovića dobila 9,6% glasova, dovoljno da otkine barem jedan mandat DS-u, ali ne i da dobije jedan svoj. Pribićević je za poraz na izborima krivio Davidovićeve frakciju koja je rasturala

¹⁸⁴ MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 190.

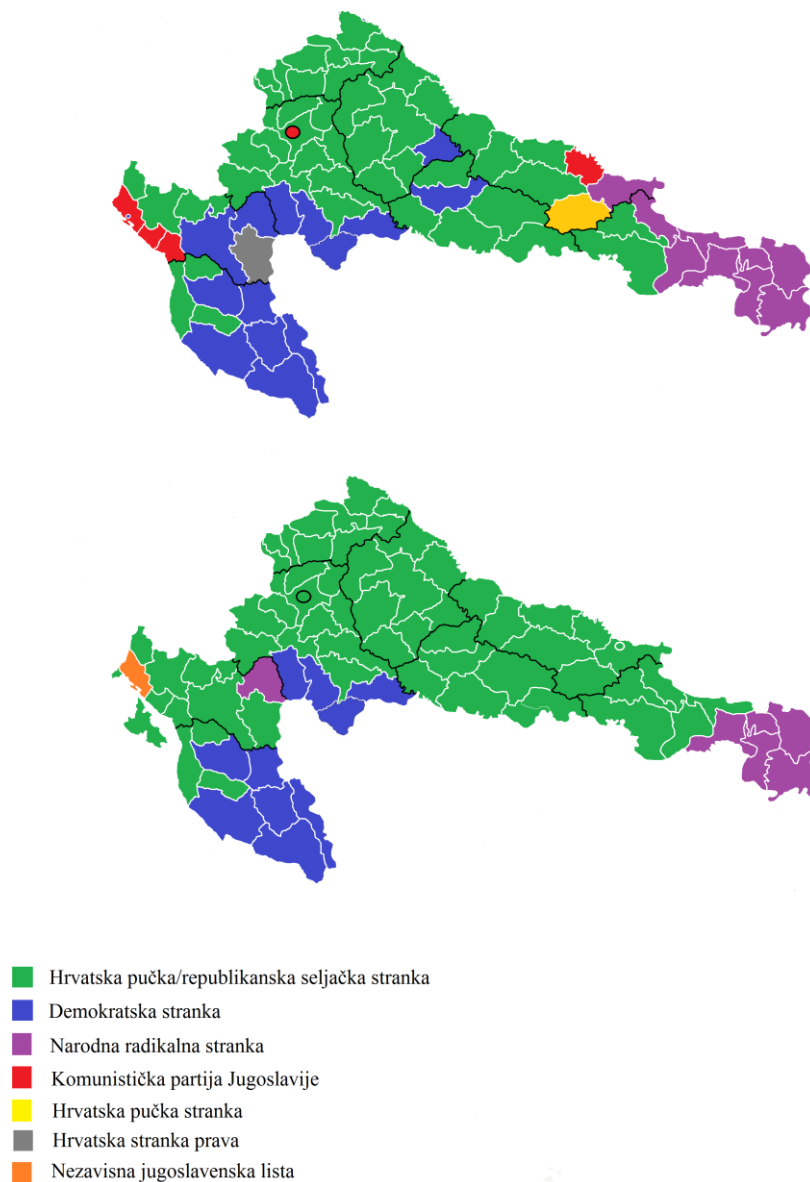
¹⁸⁵ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 249.; Hrvoje MATKOVIĆ, "Veze između frankovaca i radikala 1922-1925", *Historijski zbornik* 15/1962., br. 1-4, 42-47.

¹⁸⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 147.

stranačko jedinstvo. Vjerojatno bi dobili više da su bili na vlasti, jer su brojni glasači na prošlim izborima za njih glasali zbog očuvanja vlastitih privilegija.¹⁸⁷

NRPJ je na izborima 1923. potpuno potučena. Komunisti su pali sa 31.281 na 5.313 glas, te izgubili sve mandate. Istaknuli su liste jedino u Zagrebu, zagrebačkom, varaždinskom i modruško-riječkom okrugu, no nigdje nisu bili blizu izbornom pragu.

Karta 1: Usporedba kotarskih pobjednika na izborima 1920. (gore) i 1923. godine (dolje)

Pogled na kartu 1 otkriva da se u odnosu na izbore za Konstituantu u Hrvatskoj i Slavoniji izborni pobjednik promijenio u 15 kotareva. HRSS je pobijedio u svim kotarima gdje je

¹⁸⁷ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 344.

najbolji rezultat 1920. ostvarila KPJ, osim sušačkom gdje je trijumfirala Nezavisna jugoslavenska lista. Također, Radićevci su pobijedili NRS u osječkom, vukovarskom, iločkom i šidskom, te DS u slatinskom, pakračkom i gospićkom kotaru. Pribroje li se ovoj statistici i ranije navedeni slunjski i đakovački kotar, ispada da je od 15 promjena, 13 bilo u korist HRSS-a. Osim u sušačkom kotaru, drugačije je glasao i vojnički gdje su bolji rezultat od demokrata postigli radikali. U analizi promjena biračkih preferencija izabrao sam gospićki i sušački kotar.

8. Sušački kotar na izborima

Prema popisu stanovništva iz 1921. godine u sušačkom je kotaru živjelo 35.037 stanovnika. Bilo je 91,5% Hrvata (2,9% Srba i 5,4% ostalih).¹⁸⁸ Deset godina kasnije, prema cenzusu iz 1931. godine u sušačkom je kotaru živjelo 34.959 stanovnika, a etnička je struktura ostala nepromijenjena.¹⁸⁹

Nepismenost je prema popisu iz 1931. godine bila mala: 2% u gradu Sušaku i 16% u okolnim mjestima.¹⁹⁰ Prema istom popisu u gradu Sušaku najviše se zaposlenih muških osoba bavilo trgovinom (32%), dok je u industriji bilo zaposleno 25%, u poljoprivredi, ribarstvu i šumarstvu 19%, a u javnoj djelatnosti 14%. U okolini je najviše zaposlenih bilo u primarnom sektoru (88%), sekundarni je bio na drugom (7%), a primarni na trećem mjestu zastupljenosti (2%) koliko je otprilike bilo i javnih djelatnika.¹⁹¹

Socioekonomska struktura kvarnerskog kraja ključna je za razumijevanje pobjede Komunističke partije u ovom kotaru na izborima 1920. godine. U okolnostima u kojima se vojska vraćala s frontova, a zarobljenici koji su doživjeli Oktobarsku revoluciju iz Rusije, u zemlji s nerazjašnjenim političkim pitanjima, s vladajućom elitom koja je nastojala očuvati monarhijski, ali i ekonomski kapitalistički poredak koji je eksploatirao radne ljude, industrijski razvijeno Hrvatsko primorje postalo je jedno od žarišta razvoja radničkog pokreta.¹⁹² U sušačkom su kotaru brojni radnici radili u sušačkoj, bakarskoj i kraljevičkoj luci,

¹⁸⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god.*, 274-275.

¹⁸⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, 92-93.; "Popis 1931.", *Republički zavod za statistiku Srbije*, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

¹⁹⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 3: *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Beograd 1938., 92.

¹⁹¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 4: *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940., 248-249.

¹⁹² Vinko ANTIĆ, "Radnički pokret u Kraljevici i okolini i udio Pavla Gregorića i Josipa Broza", *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, (gl. ur. Ivo Kovačić), Zagreb 1970., 596.

na brodogradilištima u Kraljevici i Bakru, lokalnoj sušačkoj Tvornici papira, te u skladištu tvrtke „Goranin“ u Bakru. Partija je među zaposlenicima tih industrija širila svoju agitaciju, raspačavala propagandu, držala političke satove, a radnici su se sve masovnije učlanjivali u njene tada još legalne organizacije.¹⁹³

Glavna komunistička utvrda bila je Hreljin gdje je KPJ imala čak 400 članova, pa je tamo osnovana radnička knjižnica, omladinska organizacija i tamburaški zbor s diletantskom grupom.¹⁹⁴ Ovdje je i Miroslav Krleža u jednom govoru u kampanji za općinske izbore 1920. godine napomenuo da na Kvarneru neće biti slobode dok se crvene zastave ne zavijore Istrom i Rijekom.¹⁹⁵ Komunisti su pametnom izbornom strategijom obuhvatili nezadovoljstvo radništva ekonomskom situacijom, ali i apelirali na oslobođenje susjednih hrvatskih krajeva. Uostalom, na izborima za Ustavotvornu skupštinu u sušačkom kotaru nije bilo moguće glasati u gradu Sušaku, Grobniku, Jelenju, Podhumu i Cerniku koji su još uvijek bili pod talijanskom okupacijom,¹⁹⁶ a D'Annunziji su arđiti u susjednoj Rijeci prijetili cijelom području i provocirali svojim vandalskim pohodima.¹⁹⁷

Na izborima za Konstituantu KPJ je kao nosioca liste za Modruško-riječku županiju postavila svog prvaka Vladimira Čopića, inače rodom iz Senja. U sušačkom su kotaru komunisti pobijedili s 46,22% glasova, a na području županije dobili su jedan mandat koji je pripao Čopiću. Tabela 5 prikazuje kako su u svom uporištu Hreljinu pobijedili premoćno (73,3%), ali nisu dovoljno animirali svoje glasače da izađu na izbore (34,76% izašlih) i pobjedu im je s visokom izlaznošću zapravo donijela Kraljevica.

¹⁹³ ANTIĆ, "Radnički pokret u Kraljevici i okolici", 597.; Ivan DUJMIĆ, "Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu", *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, (gl. ur. Ivo Kovačić), Zagreb 1970., 37-38.

¹⁹⁴ Josip CUCULIĆ, "Moje učešće u radu KPJ u Hrvatskom primorju", *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, (gl. ur. Ivo Kovačić), Zagreb 1970., 121.

¹⁹⁵ ANTIĆ, "Radnički pokret u Kraljevici i okolici", 598.

¹⁹⁶ Rapallskim ugovorom iz studenog 1920. dogovoreno je razgraničenje između Italije i Kraljevine SHS. Potonjoj je formalno vraćen dio sjeverne Dalmacije, dio općine Kastav, otok Krk i grad Sušak s okolicom: R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 97.; Krk, Grobinština i dio Kastavštine integrirani su u Kraljevinu SHS 1921. godine, ali dogovorena evakuacija talijanske vojske s okupiranog teritorija je otežana. U Sušaku je ona trajala do veljače 1924. godine: GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 38-39.

¹⁹⁷ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 42.

Tabela 5: Rezultati parlamentarnih izbora 1920. godine u sušačkom kotaru¹⁹⁸

Glas. mjesto	Birača	Glasača	Izlaznost	KPJ	DS	HZ	HPSS	HSP	NRS	VL ¹⁹⁹	ZS
Praputnjak	165	113	68,49%	20	43	37	2	4	4	3	-
Krasica	412	262	61,17%	40	188	17	6	5	2	1	3
Kraljevica	602	403	66,94%	212	142	42	4	2	-	-	1
Hreljin I.	779	271	34,79%	186	11	69	1	2	-	1	1
Hreljin II.	320	111	34,69%	94	5	10	-	-	2	-	-
Zlobin	249	87	34,94%	11	28	36	3	3	-	5	1
Bakarac	562	272	48,40%	139	95	27	2	1	5	1	2
Ukupno	3.089	1.519	49,17%	702	512	238	18	17	13	11	8

Druga po jačini bila je Demokratska stranka čiji je poznati kandidat, bivši i kasniji hrvatski ban Tomislav Tomljenović ovdje za svoju listu privukao 33,71% glasača.²⁰⁰ Prednost demokrata bila je ta što su u sušačkom kotaru okupljali tamošnje sljedbenike prijeratnih pravaša koji su se zalagali za ujedinjenje u zajedničku južnoslavensku državu.²⁰¹ Uz to, iskoristili su i iredentističku ugrozu. Pribićević je od početka postojanja zajedničke države tvrdio da hrvatski nacionalni pokret ide na ruku Talijanima, da ugrožava Versajski poredak. Upozoravao je da bi malena nezavisna Hrvatska ne samo imala slab politički utjecaj, već bila lak plijen za svoje susjede s Apeninskog poluotoka.²⁰²

HRSS je osvojio samo 18 glasova (1,18%). Jedan od razloga je bilo postavljanje relativno nepoznatog kandidata, Petra Dobrinića, inače seljaka rodnom iz Podvožića kraj Karlovaca, kao nositelja liste. No, glavni je razlog bio taj što kod tamošnjih stanovnika nisu dobro prolazile poruke HRSS-a o potrebi odbijanja odlaska u vojsku jer je ona za njih u tom trenutku značila jedinu zaštitu od opasnosti sa zapada. Također, opstrukcija izgradnji države značila je

¹⁹⁸ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.*

¹⁹⁹ Vanstranačka lista Franka Potočnjaka

²⁰⁰ Tomljenović je bansku dužnost obnašao u dva navrata: od studenog 1919. do veljače 1920. i od veljače 1921. do lipnja 1921. kada je banska titula ukinuta.

²⁰¹ Željko BARTULOVIĆ, "Demokratska, Samostalna demokratska i Narodna radikalna stranka u Primorju (1920-1929)", *Civitas*, 4/2012., 101.

²⁰² BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 174-176.

slabljenje iste i posljedično produžetak talijanske okupacije.²⁰³ HRSS se jednostavno u ovom kotaru teško prilagođavao specifičnom biračkom tijelu. Teški poraz u Hrvatskom primorju HRSS je obrazlagao time da nije imao dovoljno svojih ljudi na terenu jer su bili zatvoreni i progonjeni i zato jer su Primorci kao radnici mislili da će u radničkoj slozi poboljšati svoj oskudni život.²⁰⁴

8.1. Stvaranje novog glasačkog bazena

Nakon donošenja *Zakona o javnoj bezbednosti i poretka u državi* KPJ je prešla u ilegalu. Na području Hrvatskog primorja konspirativan je rad u prvom redu obavljan širenjem letaka i tajnim sastancima što su vlasti svim silama nastojale spriječiti. Komunisti su bili pod stalnim nadzorom državnih službi, direktna je veza s Oblasnim komitetom u Zagrebu bila prekinuta, no ipak su postepeno u Hreljinu, Bakru i Kraljevici obnovili svoj rad.²⁰⁵ U Bakru su komunisti organizirali štrajkove u borbi za veće plaće.²⁰⁶ U Hreljinu je povratnik iz SAD-a Božidar Vidas-Vuk obnovio rad Partije, te osnovao sportsko i poluilegalno tamburaško društvo s diletantskom sekcijom kojima je nastojao zadržati ljude uz organizaciju.²⁰⁷

Dok su se komunisti na terenu trudili očuvati kakav-takav utjecaj u lokalnim sredinama poput Kvarnera, na višim je partijskim instancama bjesnio unutarnji sukob koji je rasturao unutarstranačku homogenost. Dijagnoza vlastitog sloma odvela je KPJ u teške rasprave uslijed kojih se Partija razmrvila u frakcije koje su se podijelile oko organizacije i načina djelovanja.²⁰⁸ Posljedica je bilo dodatno razvodnjavanje utjecaja u širim slojevima. U teškim socioekonomskim uvjetima gdje su radnici i dalje bili izvrnuti eksploataciji, gdje je rasla nezaposlenost i životna bijeda, mogli su u danom trenutku brzo ostvariti svoj politički kapital jer je radnička svijest i dalje bila visoka, ali do izbora 1923. godine do toga nije došlo.²⁰⁹

Naime, desna frakcija Partije predvođena Simom Markovićem odbijala je povezivanje sa seljaštvom koje je za njih bilo „rezerva buržoazije“. Po njima je i nacionalno pitanje bio sukob

²⁰³ Željko BARTULOVIĆ; Valter PAPIĆ, "Stjepan Radić i HPSS u riječkom Novom listu do 1914. i H(R)SS u Hrvatskom primorju 1920-1940.", *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, (gl. ur. Romana Horvat), Zagreb 2015., 334-335.

²⁰⁴ "Stara i nova godina u Hrvatskom Primorju", *SD*, br. 2, 7. I. 1923., 3.

²⁰⁵ ANTIĆ, "Radnički pokret u Kraljevici i okolici", 599.

²⁰⁶ DUJMIĆ, "Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu", 38-39.

²⁰⁷ CUCULIĆ, "Moje učešće u radu KPJ u Hrvatskom primorju", 123.

²⁰⁸ BANAC, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, 308.

²⁰⁹ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 64., TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 406.

nacionalnih privrednih elita, te su smatrali da se treba usredotočiti na klasnu borbu.²¹⁰ Time su vodili KPJ u političku izolaciju jer nisu željeli suradnju s opozicijskim strankama protiv srpske hegemonije, što je vladajućem sloju samo olakšalo borbu protiv radničkog pokreta.²¹¹ S druge je strane ljevica unutar KPJ upozoravala da je seljaštvo najveća socijalna grupacija u zemlji, te je kao takvo trebalo biti glavno uporište Partije. To je krilo i započelo diskusiju o „plemenskom problemu“, međutim bile su potrebne višegodišnje rasprave da prevagne njihovo ispravno shvaćanje o potrebi utiliziranja nacionalnog pitanja u kontekstu provođenja revolucije.²¹² Razlike su se isticale i oko sindikata za koje je desnica držala da trebaju biti samostalni, dok je ljevica je tražila da komunisti unutar sindikata pripremaju seljake na revoluciju.²¹³

U Sušaku, gdje je ostalo tek nekoliko ćelija s ukupno 19 članova, komunisti su organizirali posebno Udruženje lučkih radnika. Ono se borilo za naklonost radnika s konkurentskim sindikatom pod utjecajem lokalnih demokrata koji je u savezu s trgovcima i industrijom drva onemogućavalo rad komunističke organizacije. Orjuna je cijelo vrijeme pokušavala ubaciti agente u Udruženje lučkih radnika čiji su vođe hapšeni.²¹⁴

Demokrati su bili svjesni opasnosti širenja komunističkog utjecaja među radništvom, pa su poticali provođenje socijalnih i ekonomskih reformi koje su trebale ugušiti revolucionarni sentiment i spriječiti uvoz onoga što su oni nazivali boljševičkim zlom.²¹⁵ U tom su se kontekstu zalagali za što brže provođenje agrarne reforme kako se seljaštvo ne bi povezalo s radništvom, te predlagali praktična rješenja za zaštitu radništva od krupnog kapitala.²¹⁶ Sudjelovali su u vladi koja je uvela osmosatno radno vrijeme i radničko osiguranje, te nastojali suzbiti štrajkove povećanjima nadnica.²¹⁷ Primorska demokratska ljevica u jednu ruku je osudila nasilno gušenje radničkog pokreta, no isto tako i opravdavala reakciju protiv iz Rusije uvezene „boljševičke psihoze“. Tvrđili su da se radništvo u Kraljevini SHS naučilo

²¹⁰ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 152-153.

²¹¹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 406.

²¹² PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 152-153.; BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 311.

²¹³ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 153.

²¹⁴ Hinko RASPOR, "Kratak prikaz mog revolucionarnog rada", *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, (gl. ur. Ivo Kovačić), Zagreb 1970., 19.

²¹⁵ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 189.

²¹⁶ *Isto*, 220-224.

²¹⁷ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 62.

trezvenijem prosuđivanju socijalnog problema, te ga pozivali da se prikloni demokratima kao „socijalno najnaprednijoj grupi u našoj buržoaziji”.²¹⁸

HRSS je s demokratima dijelio antipatije prema boljševizmu, ali njena borbenost protiv viših socioekonomskim slojeva nije zaostajala za onom komunista.²¹⁹ Radić je bio antikapitalist, ali i iskreni pacifist. Smatrao je da se samo mirotvorstvom može stvoriti skladno međuklasno i međunarodno društvo, bez apsolutnog ukidanja privatnog vlasništva.²²⁰ Prema njemu se radničko pitanje moglo riješiti samo u okviru programa HRSS-a, u savezu seljaštva i radništva.²²¹ On nije zanemarivao sve veći trend migracije dijela seljaštva u gradove u potrazi za poslom i proces transformiranja seljaka u seljake-radnike, te je pokušao iskoristiti sužavanje revolucionarnog pokreta kako bi se pokušao približiti radničkoj klasi.²²²

Kao instrument u tom naumu trebao je poslužiti Hrvatski radnički savez, strukovna radnička organizacija koja je nastala 1921. godine iz pravaškog Hrvatskog radničkog kluba, a koju je HRSS kroz dominaciju u Hrvatskom bloku u potpunosti preuzeo godinu dana nakon njenog osnutka i pretvorio u radničko krilo stranke.²²³ HRSS je kroz glasilo saveza, *Hrvatskog radnika*, kojeg je uređivao Rudolf Herceg, objašnjavao važnost prijateljstva i suradnje radništva sa seljaštvom, te radničkog prihvaćanja koncepcije republikanizma.²²⁴ Za komuniste je takva propaganda bila ravna kontrarevoluciji i konzervatizmu.²²⁵ Na Primorju Hrvatski radnički savez 1923. godine još uvijek nije imao svoje organizacije. U Sušaku su demokrati i komunisti i dalje kontrolirali tamošnju sindikalnu scenu.

²¹⁸ "Radništvo i izbori", *Primorski novi list* (Sušak) (dalje: PNL), br. 20, 25. I. 1923., 2.

²¹⁹ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 67.

²²⁰ LEČEK, "Priča o uspjehu", 30.

²²¹ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 112.

²²² MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 111; HRSS je već na izborima za ustavotvornu skupštinu istaknuo kako će se boriti za radnička prava, ali neće dopustiti diktaturu proletarijata i ukidanje privatne imovine: GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 77.; U *Ustavu neutralne seljačke republike Hrvatske* Radić je predlagao univerzalno socijalno i zdravstveno osiguranje: TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 347.

²²³ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Politika HSS prema radničkoj klasi: Hrvatski radnički savez 1921-1941. godine*, Zagreb 1983., 72. HRS se uključio u Hrvatski blok kao samostalni faktor 1922. godine čime je HRSS poslao poruku da nije odustala od svog socijalnog programa, bez obzira na suradnju s „gospodskim” strankama: TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 351.

²²⁴ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 112-113.

²²⁵ JANJATOVIĆ, *Politika HSS prema radničkoj klasi*, 288.

8.2. Izbori u sušačkom kotaru 1923. godine

Stave li se po strani teškoće HRSS-a u pridobivanju radnika na Kvarneru, ta je stranka na izborima 1923. godine pobijedila u svim kotarevima koji su 1920. godine u Hrvatskoj i Slavoniji otišli komunistima, uključujući Novi i Crikvenicu. Te su Primorce prema pisanju *Slobodnog doma* uspjeli pridobiti svojim republikanizmom, pacifizmom i čovječnošću.²²⁶ Sušački je kotar imao sve predispozicije da nakon sloma radničkog pokreta na ovim izborima pripadne HRSS-u, pogotovo jer su u njemu velikom većinom živjeli Hrvati. Usprkos *Ustavu Neutralne seljačke republike Hrvatske* u kojem se ne priznaje Rapallski sporazum i traži pripojenje Rijeke i Istre Hrvatskoj, unatoč rezoluciji Hrvatskog bloka koja je poslana na međunarodnu konferenciju u Genovi 1922. godine, a u kojoj je hrvatska opozicija osudila talijansku okupaciju, HRSS 1923. godine ponovno nije trijumfirao u ovom kotaru.²²⁷

Razloge za odstupanje u uzorku što se tiče ovog kotara treba ponovno prije svega tražiti u odnosu Kraljevina SHS i Italije jer je sušački kotar dijelom bio okupiran sve do veljače 1924. godine. HRSS-ova mirotvorna politika nije odgovarala ovom području. Međutim, ovdje 1923. godine nije pobijedila ni službena demokratska lista, već renegatska lijevo-demokratska Nezavisna jugoslavenska lista.

Naime, Tomislav Tomljenović se nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu isprofilirao kao pripadnik lijeve struje unutar DS-a koja se zalagala za decentralizaciju zemlje.²²⁸ Želio je da Hrvati budu pravednije zastupljeni u državnim poslovima.²²⁹ Smatrao je da izrazito antihrvatska Pribičevićeva politika truje odnose među plemenima, te isticao da administrativne mjere koje dokidaju hrvatsku državnu cjelovitost produbljuju nacionalno pitanje i među Hrvatima slabe vjeru u monarhiju i jugoslavensku ideju.²³⁰ Za njega je Uredba o podijeli zemlje na 33 oblasti bio „otvoreni nasrt reakcije na narodni suverenitet, a podela bez sudelovanja i jednog Hrvata... znači za svakog Hrvata jednu otvorenu povredu nacionalnog i moralnog ponosa." Nije mu bila prihvatljiva degradacija Zagreba na razinu oblasnog središta i „srbiziranje karaktera" Hrvatskog Primorja.²³¹ Podupirao je Davidovićeve nastojanja da politički ukloni Pribičevića, sklopi savezništvo s umjerenim krilom Hrvatskog

²²⁶ Đuro BASARIČEK, "Stara i nova godina u Hrvatskom Primorju", *SD*, br.2, 7. I. 1923., 3.

²²⁷ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 346.

²²⁸ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 259

²²⁹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 352-354.

²³⁰ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 269.

²³¹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 359.

bloka i eliminira radikale s vlasti.²³² Bio je jedan od sazivača kongresa javnih radnika u Zagrebu u rujnu 1922. godine gdje se raspravljalo o promjenama koje bi išle u smjeru revizije ustava.²³³ Na tom se kongresu prvi put spomenula sintagma „Jugoslavenska zajednica“, savez narodnih stranaka i grupa na temelju demokratskog i bratskog sporazuma naroda, čija je svrha trebala biti uspostavljanje reda i mira u državi.²³⁴ Ona je pod parolom „Jugosloveni na okup“ imala okupljati one unitarističke snage koje su bile sklone sporazumnom rješenju nacionalnog pitanja.²³⁵

8.2.1. Izborna agitacija NJL

Nakon što mu je demokratski Akcijski odbor poručio da se sam isključio iz stranke zbog angažmana na Konferenciji javnih radnika i zato jer je istupio iz svoje mjesne organizacije u Zagrebu, Tomljenović je uoči izbora 1923. godine objavio kandidaturu Nezavisne jugoslavenske liste u modruško-riječkom izbornom okrugu naspram službene demokratske liste čiji je nositelj u toj izbornoj jedinici bio Srđan Budisavljević.²³⁶ Pri tom je inzistirao na tome da i dalje pripada demokratskoj političkoj obitelji i dobio podršku Ljube Davidovića.²³⁷ Nositelj NJL bio je sam Tomljenović, a kandidat liste u sušačkom kotaru drugi dotadašnji narodni zastupnik iz ovog kraja, Juraj Kučić. Za zamjenika potonjeg određen je Vinko Švrljuga, posjednik iz Fužina.²³⁸

U svom izbornom programu Tomljenovićeve je grupa kao prvu stvar istaknula to da se zajednička država ujedinila voljom naroda kako bi se isti mogli lakše braniti od vanjskog neprijatelja. U tom su proglašenju najavili borbu protiv bratoubilačke politike, protiv srpskog hegemonizma koji se temelji na korupciji i sili, ali i hrvatskog separatizama i republikanizma. Pod Davidovićevim sloganom „Jugosloveni na okup“ založili su se za narodni sporazum među plemenima, stvarnu jednakost i društvenu pravdu u zajedničkoj i nerazdjeljivoj Jugoslaviji za što bi bila potrebna revizija ustava. Istaknuli su da je vlast zapostavila razvoj

²³² Poticao je Davidovića da se što prije otarasi Pribićevića i čak mu prijetio da će izaći iz stranke ako to ne učini: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 259-260, 265-266.

²³³ Na konferenciji revizija nije izričito spomenuta kako ne bi došlo do raskola unutar DS-a: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 280.

²³⁴ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 145-146.

²³⁵ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 281.

²³⁶ *Isto*, 336-337.

²³⁷ "Oko izjave dr. Tomljenovića", *PNL*, br. 10, 13. I. 1923., 2.; "Ljuba Davidović o nezavisnoj Jugoslavenskoj listi", *PNL*, br. 59, 11. III. 1923., 1. Izbacivanju iz zagrebačke organizacije demokrata lijeva je struja doskočila tako da je primila Tomljenovića u bakarsku stranačku organizaciju: "Izborna kampanja u Primorju", *PNL*, br. 18, 23. I. 1923., 2.

²³⁸ Kučić je bio kandidat i u delničkom kotaru: "Zamjenik gosp. Kučića za delnički i sušački kotar.", *PNL*, br. 30, 6. II. 1923., 2.

Primorja, administrativno ga nepravedno raskomadala, te presporo rješavala problem talijanske okupacije.²³⁹

Pripadnici primorske demokratske ljevice u svojem su glasilu *Primorskom Novom listu* tijekom cijele izborne kampanje nesmiljeno napadali Pribičevića i stranačku desnicu, dok je su kritike usmjerene prema HRSS-u bile suzdržanije.²⁴⁰ Radić nije bio „Vragozar“, „naš politički Richard III“, „Veliki inkvizitor“ ili „srpski Musolini“, njegovi pristaše nisu bili „cucki“, „delije“, „kreature“, „bijedne ovčice“ i „demo-kradi“.²⁴¹ Ti su pejorativizmi bili rezervirani za Pribičevića i njegove podržavatelje čija se „đavoljska misija“ morala likvidirati.²⁴²

Ipak, *Primorski se Novi list* nije libio Radićev „ekstremizam“ izjednačiti s onim radikala.²⁴³ Pod ekstremizmom su smatrali politiku negacije države, republikanizam i klasni antielitizam.²⁴⁴ HRSS-ovi su agitatori prema njima „sijali sjeme separatističkog mahnitjanja“, ali isto tako izbjegavali nastup u javnosti i pred širi forum dolazili tek kada su dobro pripremili teren. Tomljenovićeva im je skupina priznavala da njihovo ukazivanje na vladinu korupciju i nasilje u narodu prolazi, ali antibeogradska propaganda ne zbog specifičnog primorskog mentaliteta i zato jer Primorci bez „zajednice i uske suradnje svih triju plemena“ nemaju budućnosti.²⁴⁵ Ta je tvrdnja bila vezana za stalnu opasnost koja je Primorju prijetila iz susjedne Italije s kojom se Kraljevina SHS zbog, po lijevim demokratima, pogrešne vanjske politike našla rješavati jadransko pitanje na bilateralnoj razini, bez međunarodnih zaštitnika.²⁴⁶ Isticali su kako Radićev republikanizam razara hrvatsku slobodu na koju Talijani vrebaju.²⁴⁷ *Primorski Novi list* gotovo je svaki broj počinjao sa situacijom oko okupiranih kvarnerskih

²³⁹ "Izborni proglas kandidata i predlagača Nezavisne Jugoslovenske Liste. Braćo izbornici!", *PNL*, br.41, 18. II. 1923., 1-2.

²⁴⁰ *Primorski Novi list* napadao je Pribičevićovo vezanje uz radikale, njegov antagonizam prema Hrvatima, negiranje postojanja hrvatskog pitanja, „kruti centralizam i nasilnički unitarizam“ koji je priječio postizanje sporazuma s Hrvatima: "Svetozar Pribičević u našoj politici I", *PNL*, br. 5, 6. I. 1923., 1.; str 1.; "Svetozar Pribičević u našoj politici II", *PNL*, br. 6, 9. I. 1923, 1.; "Svetozar Pribičević u našoj politici III", *PNL*, br. 7, 10. I. 1923, 2.; "Primorje i izbori", *PNL*, br. 8, 11. I. 1923., 2.; "Iz naše nedavne političke prošlosti", br. 23, 28. I. 1923., 2.

²⁴¹ "Zmija u procjepu", *PNL*, br. 26, 1. II. 1923., 2.; "Aveti i Bjesni", *PNL*, br. 31, 7. II. 1923., 2.; "Defetista-nacionalista", *PNL*, br. 38, 15. II. 1923., 2.; "Sunce jarko sjeda i skoro će sjest...", *PNL*, br. 39., 16. II. 1923., 2.; "Pikanterije i pabirci.", *PNL*, br. 55, 7. III. 1923., 3.; "Propaganda nasilja", *PNL*, br. 60., 13. III. 1923., 1.; "Značenje pisma g. Davidovića", *PNL*, br. 60, 15. III. 1923., 1.

²⁴² "Pred likvidacijom jedne djavolske misije.", *PNL*, br. 64, 17. III. 1923., 1.

²⁴³ "Primorje i izbori", *PNL*, br. 8, 11. I. 1923., 2.

²⁴⁴ "Pogubni ekstremi", *PNL*, br. 29, 4. II. 1923., 1.

²⁴⁵ "Kuglice, kuglice i opet kuglice", *PNL*, br. 10, 13. I. 1923., 2.

²⁴⁶ "Uvijek ista pjesma", *PNL*, br. 13, 17. I. 1923., 1.

²⁴⁷ "Izbornici primorja i njegovog zaleđa!", *PNL*, br. 65, 18. III. 1923., 1.

područja. Kada je jugoslavenska vojska ušla u Sušak početkom ožujka 1923. godine preko naslovnice „Oslobođeni!“ ilustrirani su portreti kraljevske dinastije, dok je ostanak talijanske vojske na području Delte i luke Baroš osuđivano kao nepoštivanje Rapallskog sporazuma.²⁴⁸ U svojoj osnovi lokalna organizacija, Nezavisna jugoslavenska lista tako je detektirala prostor za širenje svojih političkih koncepcija među Primorcima koji su prestrašeni agresivnim iredentizmom tražili političkog staratelja.

Za Radića nije bilo dobro ni to što su se Primorjem širile informacije o njegovom materijalnom stanju, o tome da je bogat čovjek s „velikim vinogradima i visokim zgradama“ o čemu su u *Slobodnom domu* primorski HRSS-ovci nemušto pisali da njihov stranački čelnik zaslužuje svoje bogatstvo jer je „žrtvovao i svoje znanje i svoj dar mudrosti i svoju osobnu slobodu i sve svoje slobodno vrijeme“ u cilju stvaranja mirotvorne i čovječanske seljačke republike.²⁴⁹

Zbog problematičnog stava o crikveničkom incidentu NJL se našla na udaru kritika. Šezdesetak članova Orjune iz Sušaka stiglo je na poziv lokalnog ogranka organizacije 4. veljače u Crikvenicu na skup HRSS-a te revolverima i bombama napalo okupljeno mnoštvo od nekoliko tisuća Radićevih pristaša. Dvadesetak je ljudi ranjeno, a jedna je soba idući dan izgubila bitku za život.²⁵⁰ Dok je *Slobodni dom* osudio „batinaške fašiste koji su postali bombaši“, *Primorski Novi list* okrivio je obje strane: i Radićevce za tobožnje izazivanje incidenta zbog organizacije manifestacije protiv države i kralja (a kojim su navodno postigli cilj da cijeli Vinodol pređe u njihov tabor) i Pribičevićeve orjunaše zbog krvoprolića.²⁵¹ Prema njima su i Pribičevićeva koncepcija velikosrpstva pod maskom jugoslavenstva i Radićeva negacija države izmanipulirale javnost, obje u svrhu osiguranja participacije u vlasti. Za njih su ta „dva demona“, „zla genija“, „posijali paklenu mržnju ne samo između dva brata i brata, nego između dviju grana jednog te istog stabla“, te pretvorili Primorje „...u pakao razorne mržnje.“²⁵² Kolumnist *Primorskog Novog lista* Milan Banić je istaknuo kako veća opasnost

²⁴⁸ "Oslobođeni!", *PNL*, br. 52, 3. III. 1923., 1.

²⁴⁹ "Izborne viesti iz ciele Hrvatske", *SD*, br. 10, 4. III. 1923., 6.

²⁵⁰ JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 52-53.

²⁵¹ "Političke i kulturne viesti.", *SD*, br. 7, 11. II. 1923., 13.; "Zabluda ili zločin", *PNL*, br. 30, 6. II. 1923., 2. Nešto ranije u *Slobodnom domu* predsjednik općinske organizacije HRSS-a Grižani-Belgrad pisao o tome kako su se demokrati, ti „slijepci i zločinci“, u Primorju zauvijek zakopali batinaškim nasiljem, te da je njihovo vrijeme prošlo: Ivko ŠARAR, "Čujte gospodo, za koga je Hrvatsko Primorje.", *SD*, br. 5, 28. I. 1923., 10.

²⁵² "Žalosni događaji u Crikvenici", *PNL*, br. 30, 6. II. 1923., 1.; "Aveti i bjesni", *PNL*, br. 31., 7. II. 1923., 2.

ipak prijeti od nasilja velikosrpstva nego od republikanizma.²⁵³ Takva pisanja izazvala su reakciju lokalnih sušačkih orjunaša koji su zaprijetili da će razbiti njihovu tiskaru.²⁵⁴

Prema Tomljenovićevim demokratima HRSS je iskoristio crikvenički incident za dobivanje podrške, a potom svojim izbornim proglasom „odvratnom destruktivnom demagogijom“ samo još dolio ulja na vatru inzistirajući na republikanizmu i produbljivanju klasnih razlika između seljaka i kapitalista.²⁵⁵ HRSS-ov izborni proglas za njih je bio „primjer najrazularenije demagogije do koje može doći samo neskrupulozni politički špekulant.“ Čak su posumnjali da je Radić zbog niza protuslovnosti u tekstu (revolucija i historizam, republikanizam i državna tradicija dinastičkog hrvatskog naroda) proglas napisao pijan. Zaključili su da HRSS-ova politika na ovoj liniji može samo izazvati diktaturu („katilinarizam uvijek dovodi do cezarizma“), te se ponadali da će ipak popustiti i da će sporna pitanja riješiti sporazumno.²⁵⁶

Kučić je počeo obilaziti izborni kotar odmah po prekidu rada Narodne skupštine. U lokalnim čitaonicama i gostionama propagirao je Davidovićevu politiku sporazumnog uređenja države na temelju zaključaka rujanskog Kongresa javnih radnika.²⁵⁷ Na tim je skupovima i sastancima Kučić upozoravao na „rdjavu“ vladinu vanjsku politiku prema Italiji i presporo provođenje Rapallskog sporazuma što je kočilo ekonomski razvoj kraja. Za takvu je situaciju krivio Pribičevića koji se vezao za Pašićevo agresivno velikosrpstvo, ali i one koji su apstinirali u radu Skupštine i štetili ugledu zemlje „kojekakvim ludim memorandumima“. Oni su kočili ozdravljenje unutarnjih prilika, priječili unifikaciju plemena u jedinstvenu jugoslavensku naciju i slabili međunarodni položaj države.²⁵⁸ Kučić je isticao potrebu da Primorje izabere domaćeg čovjeka poput njega, te je izlagao svoju borbu za zapušteni primorski kraj kroz dotadašnji parlamentarni rad: za izgradnju željeznice, jačanje pomorstva, nacionalizaciju kraljevičkog brodogradilišta, oslobođenje Rijeke, izmjene novčanica, iseljeničko pitanje, te odštetu za pretrpljene štete od talijanske okupacije.²⁵⁹ Postepeno su na skupovima počeli govoriti i drugi ljudi, uglavnom domaći uvodničari koji su poput stanovitog K. Vidasa u Hreljinu 23. veljače pred petstotinjak okupljenih mještana također upozoravali na

²⁵³ "Defetista-nacionalista, *PNL*, br. 38., 15. II. 1923., 2.

²⁵⁴ "Nakon žalosnih događaja u Crikvenici", *PNL*, br. 30, 7. II. 1923., 2.

²⁵⁵ "Istraga o događajima u Crikvenici", *PNL*, br. 33, 9. II. 1923., 3.

²⁵⁶ "Odvratna demagogija", *PNL*, br. 34., 10. II. 1923., 2.

²⁵⁷ "Izborna kampanja u Primorju", *PNL*, br. 13, 17. I. 1923., 2.; "Izborni sastanci u okolici", *PNL*, br. 22, 17. I. 1923., 2.; "Dva uspješna izborna sastanka u Grobništini", *PNL*, br. 39, 16. II. 1923., 2.

²⁵⁸ "Kučić pred izbornicima", *PNL*, br. 26, 1. II. 1923., 2-3.; "Sjajna manifestacija nezavisne jugoslov. akcije u Sušaku", *PNL*, br. 53, 5. III. 1923., 2.

²⁵⁹ "Izborna skupština u Hreljinu", *PNL*, br. 45, 23. II. 1923., 2.

„pogubnu politiku radikalne stranke" koju pomaže Pribićević i Radićevu „bezumnu i zločinačku demagogiju", te obrazlagali koristi Davidovićevog sporazumnog smjera.²⁶⁰ Tomljenović se aktivnije uključio u zahuktalu kampanju u Primorju tek sredinom veljače.

Desetak dana prije izbora u Primorje su došli Davidovićeви bliski suradnici iz Srbije: dramaturg Milan Grol (koji je ranije napisao nekoliko članaka za *Primorski Novi list*), te pravnici Božidar Marković i Božidar Vlajić kako bi dodatno ojačali kampanju. U bakarskoj su dvorani Narodnog doma njihove govore slušali uglavnom lokalni obrtnici, radnici i trgovci. Nakon uvodničara, mjesnog trgovca Tome Pavletića, na pozornicu je prvi stupio predsjednik bakarske organizacije Demokratske stranke kovač Frano Marušić, a nakon njega je Tomislav Tomljenović publici predstavio goste iz Srbije. Marković, Grol i Vlajić su u svojim govorima isticali potrebu vođenja politike sporazuma. Idući su dan u Narodnom domu u Dragi, nakon uvoda predsjednika lokalne narodne čitaonice Bahorića i župnika Vicka Potočnjaka ugledni članovi DS-a ponovili svoja izlaganja. *Primorski Novi list* je pisao o frenetičnim reakcijama iz publike, „jednodušnom zanosnom uzbuđenju" i dupkom punim dvoranama.²⁶¹

Središnji skup NJL-a održan je 11. veljače na stadionu nogometnog kluba Orijeht u Sušaku pred nekoliko tisuća okupljenih. Na miting su u povorkama s barjacima i sviračima stigli i ljudi iz okolnih mjesta. Prije govora Marković, Grol, Vlajić, Tomljenović i Kučić neformalno su razgovarali u mnoštvu, a zatim su se popeli na montažnu tribinu. Nakon Kučićevog apela okupljenom mnoštvu da na izborima dokažu kako su „primorske kuglice-jugoslavenske kuglice" voditelj programa, sušački ljekarnik Veljko Smokvina najavio je glavnog govornika, Božu Markovića.²⁶² Potonji je istaknuo svoje prijateljevanje s u Primorju popularnim pokojnim Franom Supilom, te istaknuo kako je kvarnerski kraj radio na konsolidaciji slobode i narodnog jedinstva i prije i tijekom rata, te da je jugoslavenska misao tamo autohtona. Napomenuo je kako se samo zajedničkim silama, sporazumom svih plemena može uspješno izgraditi jugoslavenska država. Kao glavna prepreka ostvarenju tog cilja naveo je Pašićevo nasilno velikosrpstvo i netrpeljivost hrvatskog separatizma, ali i Pribićevićev „apsurdno nakazan" stav o tome da sporazuma ne može biti i da mora vrijediti princip većine. Marković se založio za rušenje jednostranačke, korumpirane vlade i međusobno povjerenje jer se „iz nepovjerenja rađa mržnja, a iz mržnje bratoubilaštvo". Grol je u svom govoru ciljao kvarnersko radništvo, naglasivši socijalni element struje utemeljene na zagrebačkom kongresu

²⁶⁰ *Isto*, 2.

²⁶¹ "Veličanstvena manifestacija jugoslovenske svijesti u Primorju.", *PNL*, br. 60, 13. III. 1923., 2.

²⁶² *Isto*, 2.

iza kojeg ne stoje bankarski lobiji, a Vlajić istaknuo kako će nakon skupa u Beogradu ljudima reći „da u Primorju postoji vojska narodnog sporazuma“. Tomljenović je optužio Pribičevića da se vodi khuenovskim principom prema kojem u politici nema poštene riječi. Kučić je predložio da se sa zbora uputi brzojavni pozdrav Davidoviću, nakon čega je Smokvina zaključio skup.²⁶³

JNL je u Kraljevici održala završni predizborni skup za ovaj kotar kojeg je moderirao kraljevički načelnik Capponi, a u kojem je Tomljenović ponovio sve ono što su kroz kampanju govorili o potrebi sporazuma za spas i napredak države, dok se Kučić koncentrirao na lokalni problem potencijalnog stvaranja konzorcija od riječke i sušačke luke kojim bi Talijani bili na dobitku. Jedan komunist prekidao je govor svojim upadicama, a nakon izlaganja nastupila je debata između lokalnog kapelana, pučkaša Žuvića i Tomljenovića u kojoj je potonji poručio „da samo spekulacija i lična ambicija klerikalnih pjetlića vodi politiku klerikalne stranke“.²⁶⁴

Na dan izbora *Primorski* je *Novi list* još jednom optužio vladu za katastrofalno gospodarsko i duhovno stanje, te ponovio kako glasači odlučuju o ratu ili miru, mirnom sporazumu ili razornom izravnavanju, pa bi bio ravno zločinu ne izaći na birališta: „Sustegnuti se danas od glasovanja isto je što i ležati mirno na divanu, dok ti krov nad glavom gori!“²⁶⁵

8.2.2. Izborna agitacija HRSS-a

Što se tiče HRSS-a, Petar Dobrinić je ponovno bio nositelj liste HRSS-a u modruško-riječkom izbornom okrugu. Kandidat u sušačkom kotaru bio je Stanko Šibenik, narodni zastupnik iz Lipe, a za zamjenika mu je postavljen Juraj Sladić, seljak iz Bosiljeva.

O izbornom kretanju u Kvarneru *Slobodni je dom* počeo pisati u siječnju 1923. godine. Narodni zastupnik Stjepan Košutić naveo je kako je laž da primorski narod ne pristaje uz HRSS, te da je beogradskoj „gospoštiji“ tamo odzvonilo jer ga ne može spasiti od talijanskog presizanja. Po Košutiću je pobjeda HRSS-a značila oslobođenje od talijanskog imperijalizma.²⁶⁶

²⁶³ "Veličanstvene manifestacije za Nezavisnu Jugoslavensku listu u Primorju. 4. Grandizni skup na Sušaku.", *PNL*, br. 61, 14. III. 1923., 2.

²⁶⁴ "Vrlo uspjeta izborna skupština Nezavisne Jugoslovenske liste u Kraljevici", *PNL*, br. 63, 16. III. 1923., 3.

²⁶⁵ "Izbornici Primorja i njegovog zaleđa!", *PNL*, br. 65, 18. III. 1923., 1.

²⁶⁶ Stjepan KOŠUTIĆ, "HRSS napreduje i usavršuje se u Hrvatskom Primorju i u Gorskom Kotaru", *SD*, br. 4., 21. I. 1923., 5.

Podravski parlamentarac HRSS-a Martin Crnčić obišao je Primorje i zaključio kako beogradska vlada ne radi ništa za taj kraj: ne spaja gotovu željeznicu do Bakra, ne daje šansu radniku da privredi kako bi prehranio svoju obitelj. Njegov je članak u *Slobodnom domu* dakle pametno naglašavao status primorskog radnika, te isto tako isticao da srpskoj vladi nije stalo do jugoslavenstva. Naglasio je da samo sloga s ostalom braćom Hrvatima Kvarneru zajamčuje život i opstanak jer se srpska gospoda velikom većinom bori za Veliku Srbiju, a ne Jugoslaviju. Priznaje da je Primorac Jugoslaven u smislu da želi braniti zajedničke granice, ali da je isto tako i Hrvat – republikanac koji bi na izborima trebao većinom glasati za HRSS. U teško istinitoj, polušaljivoj crtici Crnčić je nadodao kako je i sam Tomljenović kada je vidio jedan skup HRSS-a izjavio da je i on za seljačku stranku.²⁶⁷

Davidovićevo otvoreno pomaganje lijevoj struji stranke u Primorju, zagovornicima sporazuma s HRSS-om i borbe protiv Pribičevića bila je jasna poruka Radiću koju je ovaj shvaćao.²⁶⁸ Moguće da je to razlog ne pretjerano žestokog angažmana protiv Tomljenovića koji se u HRSS-ovoj propagandi gotovo uopće nije spominjao.

Kandidat HRSS-a za sušački kotar Stanko Šibenik, čiji su siječanjski članak o potrebi narodnog samoodređenja i pacifističke, mirotvorne politike Primorci mogli pročitati u *Slobodnom domu*, krajem veljače i početkom ožujka proveo je tjedan dana obilazeći svoje potencijalne birače.²⁶⁹ Svoj rad je opisao u opsežnom raportu poslije izbora. Zatekao je lošu privrednu situaciju s visokom migracijskom stopom. Pisao je kako su primorski ljudi očekivali pomoć od vlade, ali joj nisu vjerovali jer su ju poznavali, dok HRSS-u nisu vjerovali jer ih nisu poznali. Šibenik im je pokušavao objasniti da nisu trebali očekivati pomoć iz Beograda nego iz Zagreba, jer je Primorje sastavni dio Hrvatske koja je nakon izbora na temelju samoodređenja imala dobiti svoju vladu. Ipak, gotovo je rezignirano zaključio da ako budu „spavali“ na izborima, da će ih pustiti spavati i poslije.²⁷⁰

U svom obilasku kotara krenuo je od Bakra gdje je s nešto poteškoća (lokalni su orjunaši spriječili održavanje njegovog prvog skupa), izložio svoju ideju o stvaranju velikog bakarskog kotara koji bi obuhvaćao i mjesta u zaleđu čime bi kotar dobio na privrednoj snazi, te se založio za dovršetak izgradnje pruge do mjesta. Očekivao je da će tamošnja inteligencija oko Hrvatske zajednice, obrtnici i radnici glasati za HRSS, a doseljenička manjina za

²⁶⁷ Martin CRNČIĆ, "Kako izgleda politički naše kršno Primorje", *SD*, br. 4, 21. I. 1923., 4.

²⁶⁸ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 337.

²⁶⁹ Stanko ŠIBENIK, "Republikansko „Vjerovanje“ hrvatskog seljaka", *SD*, br. 5, 28. I. 1923., 11.

²⁷⁰ "Izvjestaj iz Hrvatskog Primorja.", *SD*, br. 13 a, 22. III. 1923., 5.

Tomljenovića (isto je smatrao da će se dogoditi i u Kraljevici).²⁷¹ Interesantno da je istu retoriku koristila i demokratska ljevica koja je očekivala da će domaći, fetivi glasati za njih, a pripadnici prve generacije Primoraca za ostale.²⁷²

Nakon posjeta "crvenom" Hreljinu Šibenik je zaključio da će HRSS tamo dobiti dvotrećinsku većinu, te da će samo mladi glasati za komuniste (koji su i prisustvovali jednom njegovom sastanku). Sličnu je prognozu dao i u Praputnjaku, Meji i Kuljanovu. Krasica je bila duboko polarizirana, pa se ljudi nisu usudili izjašnjavati, pogotovo jer je mjesto po Šibeniku bilo puno fašista i orjunaša. U Cerniku i Čavlima učitelj radikal, stanoviti Čebuhar, nastojao je odgovoriti ljude da izađu na izbore.²⁷³ *Primorski Novi list* je postupke učitelja nazivao čudnim i sumnjivim, a za Šibenika je tvrdio da je u Cerniku govorio pred samo dva, tri čovjeka i podijelio nekoliko primjerka *Slobodnog doma*.²⁷⁴

Prije dolaska Šibenika u Grobnišćinu (Podhum, Jelenje i Grobnik)²⁷⁵ ljudi prema pisanju navedenog nisu htjeli izaći na glasanje. Kada bi došlo do plebiscita u kojem se moraju izjasniti za Jugoslaviju ili Rijeku izjasnili bi se za potonju jer bez nje ne mogu živjeti. Na taj je problem Šibenik obećao glasačima da će predložiti otvaranje granice prema Rijeci kako bi ljudi tamo mogli zarađivati. Sve u svemu, Šibenik je zaključio da će u sušačkom kotaru HRSS dobiti oko polovice glasova.²⁷⁶

8.2.3. Izborna agitacija NRPJ

Za nositelja liste u modruško-riječkom okrugu NRPJ je postavila Ivana Majnarića iz Delnica, dok je kandidat za sušački kotar bio je spomenuti Božo Vidas-Vuk koji je održao niz sastanka i skupova po mjestima koja su pripadala njegovoj izbornoj jedinici.²⁷⁷ Komunisti su uspjeli organizirati jednu skupštinu na Trsatu u Narodnoj čitaonici na kojoj su govorili Božo Vidas i Marijan Stilinović iz Zagreba.²⁷⁸ Međutim, razdirana unutarnjim sukobima i progonjena, NRPJ je izgubila utjecaj u radničkoj klasi.²⁷⁹ To je znao i krug oko Tomljenovića za koji ova „prebojadisana komunistička partija“ nije predstavljala nikakvu opasnost, pa ipak su pisali

²⁷¹ *Isto*, 5.

²⁷² "Nakip", *PNL*, br. 64, 17. III. 1923., 3.

²⁷³ "Izveštaj iz Hrvatskog Primorja.", *SD*, br. 13 a, 22. III. 1923., 5-6.

²⁷⁴ "Čavle-Cernik – Tvrd orah", *PNL*, br. 57, 9. III. 1923., 2.; To je potvrdio i sam Šibenik napisavši da nije imao nikakvih sastanaka u Cerniku: "Izveštaj iz Hrvatskog Primorja.", *SD*, br. 13 a, 22. III. 1923., 5-6.

²⁷⁵ Podhum je bio siguran za HRSS, a u Jelenju Šibenik nije mogao održati sastanka zbog pučkaškog terora: "Izveštaj iz Hrvatskog Primorja.", *SD*, br. 13 a, 22. III. 1923., 5-6.

²⁷⁶ "Izveštaj iz Hrvatskog Primorja.", *SD*, br. 13 a, 22. III. 1923., 5-6.

²⁷⁷ CUCULIĆ, "Moje učešće u radu KPJ u Hrvatskom primorju", 123.

²⁷⁸ RASPOR, "Kratak prikaz mog revolucionarnog rada", 21.

²⁷⁹ MORAČA et al., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 37.

kako bi Vidasa kao i Amerikanci najradije izbacili iz zemlje.²⁸⁰ Božo Vidas na Kučićevom skupu u Hreljinu u veljači verbalno je napao sve „građanske stranke“, te pozvao radništvo na klasnu borbu, ali su mu sa demokratske tribine odgovorili da „primjer današnje Rusije najbolje potvrđuje svu pogubnost komunističkih teorija“ jer je tamo šačica ljudi živjela u obilju, a ogroman dio naroda u bijedi.²⁸¹ Prema pisanju *Primorskog Novog lista*, komunisti su navodno prije odobravanja vlastite liste smatrali da nemaju šanse i svojim pristalicama govorili da glasuju za Radića.²⁸² Demokrati oko Tomljenovića sumnjali su da je njihova lista prihvaćena samo zato da se glasovi Hrvata disperziraju na više lista, čak i pisali da desni demokrati šire agitaciju za komuniste i pučkaše kako bi NJL dobila što manje glasova.²⁸³ Tomljenovići su demokrati u svojem glasilu pisali da komunisti nemaju šanse da prođu izborni prag i da je zato svaki glas za njih „bačen u more“.²⁸⁴

8.2.4. Rezultati izbora

Na veljačkim izborima 1923. godine sušački je kotar u odnosu na prošle izbore imao 6.069 birača više (i 11 izbornih mjesta više) nego na izborima za Konstituantu jer područje više nije okupirala talijanska vojska. Izlaznost je također bila viša (58,43% u odnosu na 48,17%).

Trijumfirala je Tomljenovićeve Nezavisna jugoslavenska lista s 38,95% glasova (iako joj ova pobjeda nije bila dovoljna da osvoji mandat za Narodnu skupštinu). Kao što se može vidjeti iz Tabele 6, listi su najviše donijeli glasovi iz Podvežnice, Trsata i Sušaka. Drugi su iznenađujuće bili pučkaši koji na prošlim izborima u sušačkom kotaru nisu ni istaknuli listu. Izvrsni rezultati u Jelenju, Podhumu i Grobniku osigurali su im 19,06% glasova. NRPJ je završila na trećem mjestu sa 17,12% glasova. Komunisti su ponovno dobili najviše u Hreljinu, ali su i tamo izgubili čak 151 glas u odnosu na izbore za Ustavotvornu skupštinu. HRSS je ovoga puta dobio 737 glasova više, ali to im je bilo dovoljno samo za 14,11% i četvrto mjesto u kotaru (tabele 7 i 8). Predviđanja Stanka Šibenika su se posve izjalovila. Ni u jednom mjestu nisu dobili natpolovičnu većinu, a najbliže su bili u malim mjestima Zlobinu i Praputnjaku gdje su istini za volju znatno popravili rezultat u odnosu na prošle izbore. Lijevi su demokrati uzeli službenoj demokratskoj listi gotovo sve glasove (svedena je na 6,82%), dok su vladajući radikali dobili zanemarivih 3,94% glasova.

²⁸⁰ "Radništvo i izbori", *PNL*, br. 49, 28. II. 1923., 2.; "Hreljinski komunisti – dijele.", *PNL*, br. 60, 13. I. 1923., 2.

²⁸¹ "Izborna skupština u Hreljinu", *PNL*, br. 45, 23. II. 1923., 2.

²⁸² "Gornje Primorje je listom za politiku narodnog jedinstva", *PNL*, br. 56, 8. III. 1923., 2.

²⁸³ "Gornje Primorje je listom za politiku narodnog jedinstva", *PNL*, br. 56, 8. III. 1923., 2.; "Značenje pisma G. Davidovića.", *PNL*, br. 62, 15. III. 1923., 1.; "Nakip", *PNL*, br. 64, 17. III. 1923., 3.

²⁸⁴ "Izbornici Cernika, Čavala, Podhuma, Jelenja i Grobništine!", *PNL*, br. 65, 18. III. 1923., 3.

Tabela 6: Rezultati parlamentarnih izbora 1923. godine u sušačkom kotaru²⁸⁵

Glas. mjesto	ukupno	NJL	HPS	NRPJ	HRSS	DS	NRS
Bakarac	245	40	3	14	73	37	78
Bakar	397	126	8	52	97	35	69
Grobnik	396	57	271	57	9	2	-
Zlobin	117	48	7	8	54	-	-
Jelenje	431	47	351	17	12	4	-
Kraljevica	359	68	26	91	138	25	11
Krasica	398	168	7	41	140	37	5
Podhum	309	14	254	37	3	-	1
Praputnjak	116	13	20	19	47	14	3
Sušak I	339	224	6	11	13	74	11
Sušak II	373	247	2	8	14	91	11
Draga	275	220	1	39	7	7	1
Kostrena	223	165	5	41	3	2	7
Podvežnica	270	240	1	9	4	14	2
Trsat	381	298	14	48	1	15	5
Hreljin	401	42	15	207	129	3	5
Cernik-Čavle	321	67	29	207	11	5	2
Ukupno	5.351	2.048	1.020	916	755	365	211

²⁸⁵ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 107.

Tabela 7: Komparacija parlamentarnih izbora 1920. i 1923. godine u sušačkom kotaru²⁸⁶

	Birača	Glasača	Izlaznost	KPJ	DS	HZ	HPSS/HRSS	HSP	NRS	IL	SS	NJL	HPS	NR
1920.	3.089	1.519	49,17%	702	512	238	18	17	13	11	8	-	-	-
1923.	9.158	5.351	58,43%	-	365	-	755	-	211	-	-	2.084	1.020	916

Tabela 8: Komparacija parlamentarnih izbora 1920. i 1923. godine u sušačkom kotaru u postocima

	KPJ	DS	HZ	HPSS/HRSS	HSP	NRS	IL	SS	NJL	HPS	NR
1920.	46,22%	33,71%	15,67%	1,19%	1,12%	0,86%	0,72%	0,53%	-	-	-
1923.	-	6,82%	-	14,11%	-	3,94%	-	-	38,95%	19,06%	17,12%

Etnički, vjerski, pa ovoga puta i socioekonomski profil birača ovdje nije bio bitan (komunisti su izgubili utjecaj kod radništva). Važan je prije svega bio onaj politički: povijesni u smislu toga da je Primorje imalo dugu tradiciju jugoslavenstva, te aktualni u kontekstu euforije nakon dogovora o prestanku okupacije, ali i kontinuirane talijanske prijetnje. Ideološke poruke integralnog jugoslavenstva u državi koju treba reformirati, naglasak na sporazumnoj politici koja je imala izgraditi jaku naciju sposobnu za obranu granica donijeli su Nezavisnoj jugoslavenskoj listi željene glasove. NJL je pobijedila u sušačkom kotaru jer je prepoznala koju vrstu promjene žele tamošnji ljudi u vladajućoj politici. Uz to, demokratska je ljevica kao nositelja imala uglednog i iskusnog bivšeg bana i domaćeg kotarskog kandidata čija borba za interese svojih glasača u Narodnoj skupštini nije ostala nevalorizirana. Bitno je napomenuti kako su imali lokalni stranački list koji je među većinski pismenim stanovništvom Primorja uspješno širio glas o njihovoj politici, planovima i obećanjima.

Tomljenović i Kučić su ispunjavali želju primorskog birača za kandidatom koji će znati reprezentirati njihov kraj, upozoravati na talijansku opasnost i voditi politiku pomirbe unutar države. Kampanja NJL-a uspješno je istaknula njihovu posebnost u odnosu na druge nerežimske opcije, jasno se pozicionirala u odnosu na radikale, radićevce i desne demokrate.

²⁸⁶ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god., 598-599.; Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 7; 107.*

HRSS je izgubio zbog pritiska režima i zato jer se talijanska vojska još uvijek nalazila u Sušaku što je glasače još jednom privuklo stranci jugoslavenskog usmjerenja.²⁸⁷ Nisu imali prepoznatljive kandidate i pravu poruku koja bi prodrila u srce i umove frustriranih žitelja sušačkog kotara. Mirotvorstvo pored žive fašističke sile u susjedstvu nije prolazilo. Iako su pokušali prilagoditi retoriku, pa čak isticali jugoslavenstvo, te snažnije izražavali radničku problematiku, Radićevci su ostali na začelju sušačke političke kolone.

9. Grubišnopoljski kotar na izborima

U grubišnopoljskom kotaru prema popisu iz 1921. godine živjelo 22.854 osoba, od čega 47,1% Srba, 30,7% Hrvata, 10,6% Čehoslovaka i 9,2% Mađara. Srbi su bili u većini u sve tri općine, Velikom Grđevcu, Grubišnom polju i Ivanovnom selu.²⁸⁸ Prema popisu stanovništva iz 1931. godine broj stanovništva se povećao na 24.179 žitelja kotara. Broj Srba je porastao, pa su činili preko polovine stanovništva. S druge strane udio Hrvata u kotaru smanjio se na 20%.²⁸⁹ Mogući razlog je kolonizacija srpskih seljaka koji su u poslijeratnoj razdiobi zemlje bolje prolazili od ostalih etničkih skupina.²⁹⁰

Gotovo trećina stanovništva ovog kotara (30,8%) još uvijek je 1931. godine bila nepismena, a u vrijeme izbora 1923. godine sigurno je bila najmanje desetak posto viša (u populaciji iznad 40 godina 1931. godine bilo je 46,2% nepismenih).²⁹¹ Zaposleni muškarci u kotaru uglavnom su se bavili poljoprivredom i šumarstvom (86,8%), u industriji i raznim zanatima radilo je 9,2%, u trgovini 1,8%, a u javnim službama, vojsci i slobodnim zanimanjima 1,5% glasača.²⁹²

Na izborima 1920. godine u grubišnopoljskom kotaru izašlo je visokih 81,42% birača (Tabela 9). Pobjedila je Demokratska lista čiji je nositelj bio novinar češkog podrijetla i pravnik iz Zagreba Većeslav Vilder. Dobili su 50,43% glasova, ponajprije zbog odličnih rezultata u Velikoj Peratovici, Turčević polju, Barni i Zrinjskom gdje su osvojili preko dvije trećine

²⁸⁷ BARTULOVIĆ; PAPIĆ, "Stjepan Radić i HPSS u riječkom Novom listu do 1914. i H(R)SS u Hrvatskom primorju 1920-1940.", 335.

²⁸⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god.*, 252-253.

²⁸⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, 87.; "Popis 1931.", *Republički zavod za statistiku Srbije*, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

²⁹⁰ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 33.

²⁹¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 3: *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, 81.

²⁹² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 4: *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, 218-219.

glasova. HPSS je sa svojom listom, koju je predvodio seljak-književnik Mijo Stuparić iz moslavačkog Vidrenjaka kraj Kutine, dobio 45,61% glasova. Izvrsni rezultati u Pavlovcu, Grubišnom polju i Velikom Grđevcu nisu bili dovoljni za pobjedu. Ostale su se liste vrtjele oko 1% i manje.

Tabela 9: Rezultati parlamentarnih izbora 1920. godine u kotaru Grubišno polje²⁹³

Glasačko mjesto	Birača	Glasača	Izlaznost	DS	HPSS	KPJ	HPS	SS	HSP	HZ	NRS
Grubišno Polje	861	756	87,81%	231	478	25	10	4	1	3	4
Velika Peratovica	741	639	86,26%	582	32	4	7	5	4	2	2
Ivanovo selo	552	494	89,49%	190	282	6	9	1	2	2	2
Turčević polje	515	404	78,45%	278	100	12	7	3	1	2	1
Veliki Grđevac	698	544	77,94%	145	376	5	5	4	2	4	3
Pavlovac	689	569	82,58%	74	488	1	1	1	2	2	-
Barna	800	580	72,50%	389	179	3	2	1	2	2	-
Zrinjska	801	620	77,40%	434	166	3	7	3	4	-	1
Ukupno	5657	4606	81,42%	2323	2101	59	48	22	18	17	13

Uzme li se u obzir etnički profil birača ispada da su Srbi glasali za demokrate, a Hrvati i ostale manjine velikom većinom za Radićevu listu. HPSS je na grubišnopoljskom području stekao određeni politički kapital ne odbacujući optužbe vladajućih da je ona potaknula pobunu protiv žigosanja stoke u rujnu 1920. godine (iako su ti nemiri bili neorganizirani i stihijski). Odgovaralo joj je da se stvara slika stranke kao zaštitnice pobunjenih seljaka.²⁹⁴ Niska industrijska razvijenost, dakle socijalna struktura u kojoj su radnici vrlo slabo zastupljeni, rezultirala je slabim rezultatom Komunističke partije koja je ovdje osvojila samo 1,28% glasova.

²⁹³ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god., 468-469.

²⁹⁴ Željko KARAULA, "Politička povijest Grubišnog polja između dva svjetska rata (1918.-1941.)", *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, (gl. ur. Slobodan Kaštela), Bjelovar 2018., 250.

9.2. Izborna agitacija u grubišnopoljskom kotaru 1923. godine

U periodu nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu HRSS je na području Bjelovarsko-križevačke županije razvio dinamičnu političku aktivnost.²⁹⁵ Prvak grubišnopoljskog HRSS-a i odvjetnik Stjepana Radića, Ante Adžija koji je izabran u Narodnu skupštinu 1920. godine na listi u virovitičkom izbornom okrugu, postepeno je na području grubišnopoljskog kotara stjecao ugled organiziranjem lokalne stranačke podružnice, agitiranjem na terenu, te pisanjem u glavnom stranačkom listu *Slobodnom domu*.²⁹⁶

HRSS je za nositelja liste na izborima 1923. godine u bjelovarsko-križevačkom izbornom okrugu ponovno postavio člana svog glavnog odbora i narodnog zastupnika, Miju Stuparića. Za kandidata u grubišnopoljskom kotaru izabrali su Miju Čapu, seljaka iz Malog Hrastovca kraj Našica, dok je njegov zamjenik bio Josip Kirin, seljak iz Donje Kovačice.²⁹⁷

Nositelj liste Demokratske stranke ponovno je bio Većeslav Vilder koji je na prošlim izborima izabran u Ustavotvornu skupštinu. Potonji je u politiku ušao početkom 20. stoljeća kao naprednjak, te sudjelovao je u osnivanju Hrvatsko-srpske koalicije. Nakon razlaza sa Supilom 1909. godine svoju političku karijeru vezao je za Svetozara Pribićevića. Vaso Bogdanov je za njega napisao da je „tipičan predstavnik onih naših unitarističkih buržoaskih državnika i političara, tvoraca velikosrpskog, centralističko-hegemonističkog uređenja države”.²⁹⁸

Adžija je u *Slobodnom domu* izvještavao o tzv. pouzdaničkim sastancima koje je organizirao uoči izbora, a koji su se održavali u kućama članova HRSS-a i gdje je govorio o stranačkom programu i dotadašnjem radu izabranih HRSS-ovih skupštinskih zastupnika.²⁹⁹ Već je u siječnju 1923. godine održao takve sastanke u Ivanovom selu, Velikom Grđevcu, Dražici i Pavlovcu.³⁰⁰ Na sastanku u kući Nikole Magličića sudjelovali su članovi organizacija grubišnopoljskog i garešničkog HRSS-a, a skupilo se oko 100 ljudi. Na prijedlog tajnika

²⁹⁵ Franko MIROŠEVIĆ, "HRSS na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Kraljevini SHS u Bjelovarsko-križevačkoj županiji", *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, (gl. ur. Romana Horvat), Zagreb 2015., 246.

²⁹⁶ KARAULA, "Politička povijest Grubišnog polja između dva svjetska rata (1918.-1941.)", 250-251.

²⁹⁷ "Kandidati HRSS u banskoj Hrvatskoj i izvan nje.", *SD*, br. 10, 4. III. 1923., 3.

²⁹⁸ Vaso BOGDANOV, "Šest decenija regierungsfähig politike (Povodom knjige Većeslav Vilder, Bika za rogove. Gde je izvor spora srpsko hrvatskog? Gde je rešenje? London 1957.)", *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, (ur. Marko Kostrenčić et al.), Zagreb 1963., 467.

²⁹⁹ Najvjerojatni se zvali „pouzdaniki” jer su ih vodile osobe od stranačkog povjerenja: MIROŠEVIĆ, "HRSS na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Kraljevini SHS", 249.

³⁰⁰ "Izborne vesti i upute" *SD*, br 4, 21. I. 1923., 12.

grđevačke organizacije Nikole Korša donijeta je rezolucija u kojoj su prisutni iskazali puno povjerenje Stjepanu Radiću, te zaključili da će, ako ne dođe do sporazuma sa Srbima, morati biti poštovana narodna volja na temelju samoodređenja.³⁰¹

U istom članku Adžija je napisao kako svoje sastanke održavaju i demokrati. Izdvojio je onaj u kući stanovitog Čopa gdje je jedan od demokratskih kotarskih kandidata Belobrić razlagao svoje planove pred „poznatim batinaškim predstojnikom“ Špoljarom, bilježnikom Stoponjom, „poluseljacima“ i „polugospodi“ Jelićem i Smolcem. Istaknuo je kako su isti ljudi prisustvovali i radikalskom sastanku.³⁰²

U Velikim Zdencima, na tromeđi kotareva Grubišno polje, Garešnica i Daruvar održana je centralna velika javna skupština za ta tri kotara. Adžija je napisao opširan izvještaj sa skupa. Iako je trebala biti održana 21. siječnja, zbog vremenskih je neprilika (snijega) tribina odgođena za 28. istog mjeseca. Politički su protivnici pokušali iskoristiti odgodu, pa su među stanovništvom u tom kraju širili dezinformacije da se treba održati samo skupština velikozdenačke zemljišne zajednice. Na skupštini se okupilo 3.000 ljudi koji su stizali u povorkama sa zastavama, glazbom, pjevačkim zborovima i tamburaškim sastavima. Nisu došli samo Hrvati, već i Česi, Slovaci, Mađari, Nijemci i Srbi iz okolnih sela. Česi su iz daruvarskog kotara stigli sa svojom glazbom i češkim republikanskim stijegom. Cijelo su se vrijeme pjevale rodoljubne pjesme.

Adžija je svojim govorom otvorio trosatni skup na kojem su nastupi cijelo vrijeme prekidani uzvicima „Živio Radić, Živila republika!“. Adžija je bio pun sarkazma. Rekao je kako je u protekle četiri godine „tekao med i mlieko, od koga su na demokratsko-radikalni državotvorci miesili medene kolače.“ Ti kolači bili su po njemu batine, krađa u tečajnoj politici, nesposobnost uprave, pretjerano zaduživanje, zapostavljena prometna infrastruktura, loša ekonomska politika, korupcija, preveliki uvoz i premali izvoz, te slaba monetarna politika (opadajući dinar). Založio se za pravedan sporazum sa srpskim narodom.

Nakon njega nastupilo je još četrnaest govornika. Josip Kirin, seljak iz Donje Kovačice nahvalio je Stjepana Radića zbog podizanja svijesti i kulture hrvatskog seljačkog naroda. Ivo Lebović, odvjetnik iz Bjelovara, obrazložio je značenje i sadržaj republikanske državne forme i ustava. Seljak Tomo Vojnović iz Klokočevca objašnjavao je geslo „Vjera u Boga i seljačka

³⁰¹ "Iz županije bjelovarsko-križevačke", *SD*, br. 5, 28. I. 1923., 12.

³⁰² *Isto*, 12.

sloga". Franjo Horvat, seljak iz Velikog Grđevaca, istaknuo je političku zrelost seljaka. Seljak iz Ladislavaca Luka Perović pozvao je i srpske seljake da glasaju za republikansku listu, da „puste svoju bolesnu u mozgovima gospodu". Srbić i Stankić, seljaci iz Pavlovca, te Mađar Kaša, seljak iz Malih Zdenaca, u svojim su govorima bili oduševljeni seljačkom samosvijesti. Seljak iz Trnovitice Bogdan izjavio je da će oslobođenje iz ove „tamnice bez sunca" stići 18. veljače kad se „tamnica probije gumenim kuglicama". Čeh Mžik rekao je da su svi Česi stupili uz HRSS da se postigne „prava čovječanska pravica i republikanska sloboda". Liječnik iz Zagorja Zrinšćak je pričao o Matiji Gupcu. Akademikar iz Velike Jasenovice Čupak o valuti, seljak iz Pavlovca Kovačić govorio je češki (!). Posljednji prije zaključnog pozdravnog Adžijinog govora nastupio je Čeh Ambrošić, seljak iz Končanice koji je govorio o pogubnoj poreznoj politici vlade.³⁰³

9.2. Rezultati izbora

Za razliku od 1920. godine kada je na izborima u grubišnopoljskom kotaru trijumfirala Demokratska stranka, pobjedu je ovoga puta odnijela HRSS. U tabeli 10 su prikazani detaljni rezultati po glasačkim mjestima, a u 11 i 12 usporedbe s izborima za Ustavotvornu skupštinu. Ono što prvo upada u oči je veća izlaznost. Izašlo je 366 glasača više nego na prethodnim izborima (87,75% u odnosu na 81,42% 1920. godine). To je išlo u prilog HRSS koji je dobio 321 glas više, te time prestigao DS za 146 glasa (razlika na ranijim izborima bila je 222 glasa u korist DS-a). HRSS je dobio 48,70%, a DS 45,61% glasova. Također, vidljiv je i porast NRS koja je sa 13 glasova (0,28%) narasla na 217 (4,36%) i oduzela dobar komad glasačkog tijela demokratima. Radikalnih 10,79% u Velikoj Peratovici i 9,04% u Barni (u odnosu na 0,31% i 0% 1920. godine) dobrim su dijelom, uz izlaznost determinirali pad demokrata. HRSS i DS ponovno su dobili najviše u mjestima gdje su ostvarili najbolji rezultat na prošlim izborima.

³⁰³ "Sjajna skupština HRSS u Vel. Zdencima", *SD*, br. 6, 2. II. 1923., 5-6.

Tabela 10: Rezultati parlamentarnih izbora 1923. godine u grubišnopoljskom kotaru³⁰⁴

	Glasača	HRSS	DS	NRS	HSP	HPS
Grubišno Polje	752	476	211	55	8	2
Velika Peratovica	584	24	489	63	7	1
Ivanovo selo	570	351	207	8	1	3
Turčević polje	426	116	279	23	4	4
Veliki Grđevac	522	387	126	1	4	4
Pavlovac	592	504	82	5	1	x
Barna	564	224	281	51	6	2
Zrinska	477	129	337	6	2	3
Gornja Kovačica	485	211	264	5	4	1
Ukupno	4.972	2422	2276	217	37	20

Tabela 11: Komparacija parlamentarnih izbora 1920. i 1923. godine u grubišnopoljskom kotaru³⁰⁵

	Birača	Glasača	Izlaznost	DS	HPSS/HRSS	KP	HPS	SS	HSP	HZ	NRS
1920.	5.657	4.606	81,42%	2.323	2.101	59	48	22	18	17	13
1923.	5.666	4.972	87,75%	2.276	2.422	-	20	-	37	-	217

Tabela 12: Komparacija parlamentarnih izbora 1920. i 1923. godine u grubišnopoljskom kotaru u postocima

	HPSS/HRSS	DS	HZ	HSP	KP	HPS	NRS	SS
1920.	45,61%	50,43%	0,37%	0,39%	1,28%	1,04%	0,28%	0,48%
1923.	48,70%	45,80%	-	0,74%	-	0,40%	4,36%	-

³⁰⁴ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 86.

³⁰⁵ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god., 468-469.; Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 7; 86.

Za razliku od sušačkog kotara, ovdje je bio najvažniji etnički profil birača. Uz HRSS su stali Hrvati i ostale manjine (koje su činile barem petinu stanovništva), dok su za DS uglavnom glasali Srbi. Radićevci su ipak ciljali i na političku dimenziju kod potencijalnih glasača, ponajprije onu aktualnu naglašavajući potrebu za poštenim sporazumom među narodima, te upozoravajući na sve negativnosti koje su se vezale za vladu: od korupcije, batinaštva, do loše ekonomske situacije. Upravo su poruke vezane uz gospodarstvo bile one koje su se možda najviše ponavljale u odnosu na druge. Da, svjetonazorski pozivi za uspostavljanje republike bili su stalno zastupljeni, no isto se tako među dominantno seljačkim stanovništvom ukazivalo na životne probleme koji su indirektno bili vezani za vladinu uvozu, poreznu i tečajnu politiku. To su bile neke od ključnih poruka koje su uz spomenutu disperziju srpskih glasova omogućile HRSS-u da ovog puta pobijedi u ovom kotaru.

HRSS-ov kotarski kandidat Mijo Čapo nije se previše isticao. Niti su ga stranačke novine previše spominjale, niti je govorio na glavnom stranačkom skupu u Velikim Zdencima. Bio je seljak iz druge županije, pa je vjerojatno većini grubišnopoljskog stanovništva bio nepoznat. Uostalom, motivi birača nisu bili vezani uz stanovitog Čapu, već uz HRSS i Radića, odnosno uz želju za političkom promjenom. Stoga valja napomenuti kako je glavninu posla u izgradnji stranačke infrastrukture, njejoj organizaciji i agitaciji napravio Ante Adžija koji ne samo da je vodio dugotrajnu aktivnu kampanju na terenu, već je pisanjem u *Slobodnom domu* animirao one glasače koji su na prošlim izborima ostali kod kuće da izađu i omoguće ključnu prevagu u broju glasova.

10. Politička situacija nakon izbora 1923. godine

Nakon velikog uspjeha na ožujskim izborima 1923. godine HRSS je krenuo u ujedinjavanje anticentralističkih snaga izvan Srbije. Nekoliko tjedana nakon izbora stvoren je Federalistički blok u koji su ušle Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) kao najjača stranka bosanskohercegovačkih muslimana i Slovenska ljudska stranka (SLS) kao najsnažniji politički predstavnik Slovenaca u parlamentu.³⁰⁶ Cilj je bio da se postigne revizija ustava u smjeru decentralizacije, odnosno federativnog ili konfederativnog preustroja, ali kroz sporazum s Radikalnom strankom kao jednom od temeljnih stupova režima. Tim bi

³⁰⁶ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 75.

ostvarenjem HRSS materijalizirao željenu ravnopravnost svih naroda u zajedničkoj državi.³⁰⁷ Pašiću nije bilo u interesu da HRSS uđe u Skupštinu jer bi verifikacijom svojih mandata učinili od Federalističkog bloka najveći zastupnički klub (111 zastupničkih mjesta), te bi NRS sa svojih 108 mandata postala skupštinska manjina i ne bi mogla održati svoju homogenu vladu.³⁰⁸ Stoga je premijer izrazio želju za pregovorima koji su zaključeni u travnju 1924. godine dogovorom o načinu sklapanja sporazuma. Prema Markovom protokolu (dobio naziv po predsjedniku radikalnog zastupničkog kluba Marku Đuričiću koji je u ime NRS potpisao zapisnik o preduvjetima sporazuma) radikali su se obvezali da Pribićević neće biti u vladi, da neće primjenjivati odredbu Vidovdanskog ustava o podijeli zemlje na oblasti, a HRSS za uzvrat neće ulaziti u Narodnu skupštinu i rušiti radikalsku većinu.³⁰⁹ Pribićević je oštro osudio protokol, te smatrao da je njime na dobitku bila antidržavna republikanska strana.³¹⁰ U namjeri da prisili radikale da ponovno uđu u koaliciju s njima, desni su demokrati povelili glasnu kampanju protiv politike sporazuma.³¹¹

Novoformljena Pašićeva vlada (koalicija NRS, Džemijeta i Njemačke stranke) držala je krhku većinu od 13 zastupnika, jer je prema spomenutom protokolu imala skupštinsku podršku preostalih stranaka Federalističkog bloka. Verifikacijom HRSS-ovih mandata ta je većina odmah mogla biti slomljena. Pa ipak su radikali nastavili sa svojim centralističkim programom i odložili konačni sporazum.³¹²

Razočarani Stjepan Radić održao je niz oštrih govora protiv dinastije i uređenja, te je bio svjestan da mu prijete uhićenje.³¹³ U srpnju 1923. godine odlučio je otići na europsku turneju (preko Budimpešte i Beča u London, pa natrag u Beč), pokušati u diplomatskoj misiji internacionalizirati hrvatsko pitanje.³¹⁴ U Londonu su mu svi govorili da mora otići u Skupštinu i tamo se boriti za svoju stvar, no on je to odbijao jer je smatrao da će time samo obnoviti radikalsko-demokratsku koaliciju i zaglaviti u opoziciji.³¹⁵

Dok je Radić neuspješno pokušavao uvjeriti međunarodne čimbenike u potrebu vršenja pritiska na beogradsku vladu u cilju promjene postojeće neodržive situacije, u zemlji je

³⁰⁷ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 138.

³⁰⁸ ISTI, *Povijest Jugoslavije*, 156.

³⁰⁹ *Isto*, 157.

³¹⁰ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 347.

³¹¹ *Isto*, 350.

³¹² TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 396.

³¹³ *Isto*, 396.

³¹⁴ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 153-154.

³¹⁵ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 398-399.

početkom ožujka 1924. godine od Federalističkog bloka i Demokratske stranke stvoren Opozicijski blok koji je tražio obnovu parlamentarizma i punu demokraciju.³¹⁶ DS je pokušao privući federaliste revizijom svojeg programa u smjeru ustavnih promjena, odnosno davanja širokih samouprava oblastima koje su imale biti formirane primarno prema zatečenom administrativnom stanju 1918. godine, no stvarni motiv za suradnju bilo je rušenje režima.³¹⁷ Cilj ove političke formacije bilo je stvaranje sporazumne, izborne vlade na temelju nove konstelacije stranaka u Narodnoj skupštini.³¹⁸

Naime, početkom 1924. godine NRS je krenula sa uvođenjem nove administrativne podijele zemlje prema oblastima što je bilo suprotno onome što je dogovoreno Markovim protokolom. Kada je u veljači ukinuta pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju, te ista podijeljena na četiri manje upravne cjeline HRSS-ovi zastupnici su, prema odluci stranačkog šefa koji se tada nalazio u Beču, postupno počeli predavati punomoći za ulazak u Skupštinu. Pašić je pred izglednim gubitkom većine u parlamentu krajem ožujka bio pred ostavkom, no spasio ga je Pribičević s kojim je imao unaprijed razrađen plan ako dođe do takve situacije.³¹⁹

Stvaranjem Opozicijskog bloka kulminirao je sukob koji je u Demokratskoj stranci tinjao još od Kongresa javnih radnika u Zagrebu 1922. godine. Davidovićeve kompromisna lijeva struja obrazlagala je povezivanje s HRSS-om i ostalim opozicijskim strankama željom da se postigne bolji koalicijski potencijal u odnosu na radikale, dok je za pravovjernu centralističku Pribičevićevu frakciju to bilo ekvivalentno neprihvatljivom rušenju postojećeg ustavnog stanja.

Pribičević je već u prosincu 1923. godine zbog akcije sporazumijevanja s oporbenim strankama podnio ostavku u Glavnom odboru stranke, a nakon što je blok u ožujku materijaliziran sa 14 je zastupnika napustio DS i osnovao novi samostalno-demokratski klub.³²⁰ Iz kluba je ubrzo nakon isključenja iz DS-a nastala Samostalna demokratska stranka (SDS), s nepromjenjivim centralističko-unitarističkim programom očuvanja Vidovdanskog ustava u originalnom obliku, pa stoga i neprijateljskim stavom prema bilo kakvoj ideji federalizma ili republikanstva.³²¹

³¹⁶ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 75.

³¹⁷ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 353-356.

³¹⁸ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 162.

³¹⁹ ISTI, *Svetozar Pribičević*, 75-76.; GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 361.

³²⁰ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 76.

³²¹ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 363-364.; MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 78-80.

NRS i SDS formirali su vladu „Nacionalnog bloka“ za obranu narodnog i državnog jedinstva, no bez obzira što se odugovlačilo s verifikacijom HRSS-ovih mandata, mogli su očekivati skori pad podrške u Skupštini, pa je Pašić u travnju opet predao ostavku i predložio kralju da se raspišu novi izbori.³²² Međutim kralj Aleksandar je odbio raspustiti Skupštinu i nakon niza neuspjelih kombinacija ponovno Pašiću dao mandat za sastav vlade.³²³ Tjedan dana nakon što je u svibnju stvorena nova Pašić-Pribićević vlada HRSS-u su opunomoćeni svi mandati koji su dati na verificiranje, pa je kralj ukazom odgodio zasjedanje Skupštine do listopada što je bilo grubo gaženje parlamentarizma.³²⁴ Tim je potezima dvor sve jače ujedinjavao oporbu protiv sebe i ostavljao gorak dojam da se ne želi sporazum s Hrvatima. Za opoziciju je ovaj čin bio apsolutistički, protuustavan i ravan državnom udaru.³²⁵

U srpnju 1924. godine HRSS je tijekom Radićevog posjeta Moskvi primljen u Međunarodni seljački savez, kolokvijalno Seljačku internacionalu, organizaciju seljačkih stranka koja je bila dio Treće komunističke internacionale.³²⁶ Bila je to odluka koja je u dalekosežnoj perspektivi politički naštetila stranci jer je u zemlji i na Zapadu dobila komunističku etiketu.³²⁷

Isti je mjesec Pašić-Pribićević vlada pala, a mandat za sastav nove vladajuće koalicije kralj je, pritisnut financijskom krizom, u svrhu očuvanja privida parlamentarizma dodijelio Ljubi Davidoviću.³²⁸ U njegovoj su vladi bili SLS, JMO i Nezavisni radikali, dok je HRSS davao podršku iz parlamentarnih klupa. Davidović je zadržao pokrajinsku upravu za Hrvatsku i Slavoniju, navijestio demokratizaciju sustava, te pozivao HRSS da uđe u vladu (čak je i

³²² O stvaranju nacionalnog bloka od Pribićevićevih demokrata i Radićevih stranaka počelo se govoriti još 1922. u vrijeme početka unutarstranačkog sukoba demokrata: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 264.

³²³ Pašić nije htio biti oboren u Narodnoj skupštini, a kralj mu nije htio dati izborni mandat jer ga nije želio dodatno politički ojačati. Nadao se da bi samostalni demokrati, slovenski klerikanci i radikali bez Pašića mogli sastaviti novu vladu, no Pribićević je to odbio. Obje strane stranačkog spektra odbile su formiranje izvanparlamentarne vlade: MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 145-148.; Koalicija režimskih stranaka i Opozicijskog bloka nije bila moguća jer su si postavljali međusobno neprihvatljive uvjete, a Pašić je ponovno dobio mandat jer je prihvatio kraljeve prijedloge verifikacije svih mandata HRSS-a i odustajanja od izbora (moguće da je Pašić imao i neke kompromitirajuće podatke o kralju, pa čak i da je postojala mogućnost vojnog puča): GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 375-377.

³²⁴ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 436.

³²⁵ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 149-150.; GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 379-381.

³²⁶ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 401.

³²⁷ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 171.

³²⁸ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 437. Demokratska stranaka je htjela iskoristiti Opozicijski blok za reformu sustava kako bi se sačuvala prevlast srpskih građanskih stranaka i zato su Davidovićeva nastojanja imala podršku dvora koji se bojao da radikalizacija stanja ne ugrozi monarhiju: GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 385-386.

predvidio četiri ministarska mjesta za njih koja je držao nepopunjenim).³²⁹ Htio je „psihološkom metodom“ privođenjem k vlasti deradikalizirati HRSS.³³⁰

Radić se vratio u kolovozu i bio je spreman na odricanje dijela svog programa (pogotovo u vidu priznavanja monarhijskog uređenja) kako bi četiri ministra HRSS-a ušla u vladu, međutim kralj nije bio oduševljen mogućnošću dolaska na vlast anticentralista i dojučerašnjih oštrih antimonarhista, te je u dogovoru s Pašićem prvo uskratio svoj potpis na ukaz o imenovanju hrvatskih ministara, a zatim doveo u krizu cijelu vladu prisiljavanjem na ostavku ministra obrane generala Hadžića. Naposljetku je i sam od Davidovića u listopadu zatražio mandat, izazvavši oštru reakciju demokrata i Radića koji se već intenzivno pripremao za željene izbore.³³¹ Pašić je ponovno dobio priliku da u trećoj koaliciji s Pribićevićem sastavi kabinet. Kralj je u studenom raspustio Narodnu skupštinu u kojoj Pašić-Pribićević vlada više nije mogla imati većinu i novi su izbori raspisani za predstojeću veljaču. Poluge vlasti su tijekom kampanje opet bile u rukama hegemonista koji se nisu susprezali od odlučnog obračuna s HRSS-om. Radić nije očekivao da će ta vlada provesti izbore, ali bio je zadovoljan time što su isti raspisani, te krenuo u organizaciju kandidacijskih lista i kampanje.³³²

11. Izbori 1925. godine

NRS i SDS preko svojih su glasila stvarale atmosferu ugroženosti Kraljevine kojoj izvana prijete Kominterni s kojom su povezivali HRSS.³³³ Ministar unutarnjih poslova, Božidar Maksimović založio se krajem prosinca 1924. godine za primjenu Zakona o zaštiti države na HRSS zbog pristupanja Seljačkoj internacionali (a shodno tome prema predlagatelju i Kominterni), suradnje s ranije zabranjenim NRPJ, VMRO-om i vanjskim neprijateljima države, te propagiranja izbjegavanja novačenja u vojsku.³³⁴ To su im bili dovoljni razlozi da HRSS proglase komunističkom organizacijom koja ima za cilj rušenje Kraljevine. Vladarevom potvrdom te odredbe 1. siječnja 1925. godine HRSS je stavljen van zakona, svaki mu je oblik političkog djelovanja zabranjen. Na predstojećim izborima nisu smjeli voditi

³²⁹ MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 159.

³³⁰ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 391.

³³¹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 438-439.

³³² MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 176., 182.

³³³ Od samog ulaska u HRSS-a u Seljačku internacionalu tiskovine NRS i SDS-a pozivale su na primjenu *Obznane* protiv „komunističkih“ radićevaca, a ti su zahtjevi kulminirali sredinom prosinca objavljivanjem falsificiranog teksta sporazuma između Radića i Kominterne: MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 154., 169.

³³⁴ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 215-217.

kampanju (držati skupove, agitirati), prekinuto im je izdavanje stranačkih glasila, a sva arhiva zaplijenjena. Vodstvo stranke i nekoliko tisuća običnih članova završilo je u zatvoru, a među uhićenima je bio i Stjepan Radić.³³⁵ Režim je nastojao opravdati ovaj potez argumentom da hapšenja nisu bila usmjerena protiv hrvatskog naroda, već su provedena radi zaštite od vanjskog komunističkog neprijatelja čiji je Radić tobože bio glavni eksponent na Balkanu. Da bi poduprli tu tvrdnju u vladu su instalirali dvojicu disidenata Hrvatske zajednice, Matu Drinkovića i Đuru Šurmina, koji su se ranije isticali kao oštri kritičari centralističkog uređenja države.³³⁶ *Obznana* je bila predizborni potez koji je trebalo spriječiti izlazak tradicionalnih HRSS-ovih glasača na birališta, te opravdati režimsku upotrebu nasilnih sredstava tijekom trajanja kampanje.³³⁷

Vlada je HRSS-u ipak dopustila da postavi svoje kandidacijske liste jer su i Pašić i Pribićević smatrali da bez mogućnosti vođenja političke promidžbe bezglavljeni HRSS nema nikakve šanse na izborima.³³⁸ Računali su na to da će dovoljno okaljati Radićev ugled optužbom za navodnu boljševičko-komunističku urotu da ga maknu s političke scene, no došlo je do homogenizacije hrvatskog naroda u snažnoj identifikaciji s HRSS-om. Dobar dio ostalih hrvatskih političkih predstavnika zatomilo je određene konceptualne razlike i u ime obrane nacionalne samobitnosti izrazilo solidarnost s HRSS-om (osim frankovaca koji su pokušavali preživjeti kohabitacijom s radikalima).³³⁹ Do izborne suradnje stranaka Opozicijskog bloka nije došlo zbog razlika u taktici i ideologiji (slagali su se tek o potrebi postizanja narodnog sporazuma, parlamentarizacije i demokratizacije zemlje, te iskorjenjivanja korupcije, ne i po pitanju državnog uređenja zemlje), no u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori HRSS nije istaknuo svoje kandidate da ne naškodi demokratima i Zemljoradničkoj stranci.³⁴⁰ Opozicijski je blok ipak izdao zajednički komunikej u kojem osuđuje *Obznanu* nad HRSS-om tvrdnjom da je

³³⁵ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 447. Kada je Sudbeni stol u Zagrebu pustio uhićeno vodstvo stranke da se brani sa slobode (sve osim Radića), isto je ponovno na temelju fabricirane dokumentacije bilo uhićeno: GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 181.

³³⁶ *Isto*, 179.

³³⁷ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 171.

³³⁸ ISTI, *Povijest Jugoslavije*, 160.

³³⁹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 444; Hrvatska zajednica (koja se ranije proglasila republikanskom strankom) omogućila je HRSS-u da smjesti svoj kandidate na njihovim listama u onim okruzima gdje je sud odbijao liste HRSS-a (na primjer u varaždinskom izbornom okrugu): MATKOVIĆ, "Hrvatska zajednica", 124.

³⁴⁰ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 184.

njihovo povezivanje s boljševizmom „bezobzirno ruganje istini“ i samo izlika za očuvanje korumpirane vlasti.³⁴¹

Dopuštanje kandidatura nije spriječilo teror režima. I na ovu se kampanju nadvila sjena vladinog nasilja. Žandarska i orjunaška batinanja ponovno su bila svakodnevna pojava.³⁴² Kotarski poglavari slali su vladajućima informacije o izbornim pripremama opozicije.³⁴³ Odbornici u biračkim vijećima koji su bili pristaše HRSS-a na intervenciju vlasti su mijenjani poslušnim režimskim ljudima. Nekoliko dana prije izbora provladini agitatori su ponegdje širili lažne informacije da na biralištima uopće neće biti HRSS-ovih kutija čime su pokušavali zadržati glasače te stranke kod kuće.³⁴⁴ Konstantno su se širile lažne vijesti o zavjerama i bunama koje tobože priprema opozicija kako bi policija mogla intervenirati protiv „antidržavnih elemenata“.³⁴⁵

Na sam dan izbora Hrvatska je zbog ogromnog broja vojnika, žandara i policije na ulicama ličila na vojni logor.³⁴⁶ Taj je hladni dan 8. veljače 1925. godine bio toliko kaotičan da je vlada prekinula telefonsku i telegrafsku komunikaciju s inozemstvom da se ne zna što se zbiva.³⁴⁷ Sa birališta su stizale vijesti o uhićenjima odbornika koji su simpatizirali HRSS, presipavanju kuglica u kutije Nacionalnog bloka, te nažalost o gubicima života birača u obračunu s žandarima u Hrvatskom zagorju i Lici.³⁴⁸ Ivan Ribar usporedio je ove izbore s onim najcrnijim iz Khuenovskih vremena.³⁴⁹ Za Davidovića je tijekom izbora na ljude izvršen sramotan, neviđen i nezapamćen pritisak, bez ikakvog obaziranja na zakon i ustav.³⁵⁰ Kao glavnog krivca za situaciju u kojoj se država našla istaknuo je Svetozara Pribičevića.³⁵¹ O tome kako je isti bivšoj stranci preuzeo gotovo sve glasove u Hrvatskoj, ali i o izbornim nepravilnostima na samom biralištu, više ću pisati kroz analizu izbornog dana u Vrginmostu.

³⁴¹ ISTI, *Demokratska stranka*, 444.

³⁴² Pribičević je okretao teze i tvrdio da je na djelu teror radićevih pristaša koje žele srušiti državu i narodno jedinstvo: JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 57.

³⁴³ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 175.

³⁴⁴ JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 60.

³⁴⁵ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 175.

³⁴⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 443.

³⁴⁷ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 449.

³⁴⁸ JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 61-62.

³⁴⁹ TUĐMAN, *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, 450.

³⁵⁰ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 236-237.

³⁵¹ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 175.

11.1. Izborni programi

Stjepan Radić je u *Slobodnom Domu* 12. studenog 1924. godine objavio da neće izdavati nikakav izborni proglas jer je to za njih bilo suvišno. Njihov stalni izborni proglas bio je njihov program, koji je Radić sažeo u tri riječi: „Mirotvorna seljačka republika”.³⁵² HRSS nije htio davati povoda vlasti da ga se progoni. Htjeli su smiriti svoje biračko tijelo koje je bilo uznemireno režimskim nasiljem. Zatražili su ga da ne nasjeda na provokacije, da na dan izbora ne uzvikuje škakljive parole (tipa: „Živjela republika!”), da ne nose nacionalne zastave.³⁵³ Za izbore je HRSS koalirao sa svježije republikanskom Hrvatskom zajednicom, dok je suradnju s NRPJ odbio s obrazloženjem da stranka stupanjem u Seljaku internacionalu nije postala komunistička već je zadržala svoj program koji nije revolucionaran nego pacifistički.³⁵⁴

Demokratska se stranka u svom izbornom proglasu hvalila po njima uspješnom politikom sporazuma koja je srpskom narodu približila glavne političke aktere u zemlji. Naglasili su potrebu demokratizacije zemlje u smjeru društvenih reformi, te borbu protiv hegemonije Pašićevog režima.³⁵⁵

SDS i NRS su na izbore izašli u državotvornoj koaliciji, Nacionalnom bloku, čija je zajednička platforma svedena na očuvanje postojećeg ustavnog stanja i borbu protiv protudržavnih elemenata (defetista, separatista, federalista i boljševika).³⁵⁶ U nekim su izbornim jedinicama ove dvije stranke izašle samostalno po dogovoru (u Hrvatskoj je bio slučaj u zagrebačkom i srijemskom izbornom okrugu). Takav dogovor je više odgovarao NRS jer je u Srijemu ona bila nadmoćnija stranka, dok su pribićevićevci dopustili izlazak zajedničke liste u Lici gdje su očekivali najviše glasova i bez tamo tradicionalno slabijih radikala.³⁵⁷ Ponegdje su radikalski disidenti samostalno izašli sa svojim listama (u požeškom, modruško-riječkom i ličko-krbavskom izbornom okrugu), što je glavni odbor stanke oštro osudio i izbacio nositelje tih lista iz stranke.³⁵⁸

³⁵² "Odredbe i objave vodstva HRSS o izborima", *SD*, br. 46, 12. XI. 1924., 1.

³⁵³ "Daljnje odredbe i objave Predsjedništva HRSS o izborima", *SD*, br. 51, 17. XII. 1924., 2.

³⁵⁴ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 185.

³⁵⁵ ISTI, *Demokratska stranka*, 450.

³⁵⁶ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 163.

³⁵⁷ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 194.

³⁵⁸ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 174.

Pribićevići demokrati u kampanji su isticali provođenje izvornog demokratskog programa doslovnog provođenja Vidovdanskog ustava, te prokazivali hrvatski separatizam kao marionetu međunarodnog boljševizma.³⁵⁹

S druge strane, radikali su više isticali parole o zaštiti tekovina koje je pod njihovim vodstvom stvorio poglavito srpski dio naroda. Ipak, činilo im se važno istaknuti da njihov program nije bio velikosrpski, a to su obrazlagali time da je Vidovdanski ustav, kojeg su se trudili očuvati, tobože bio temelj plemenske jednakosti koji je omogućavao pravednu raspodjelu državničkih funkcija i ujednačen ekonomski razvoj svih pokrajina. Zalagali su se za kapitalistički ekonomski sustav i zaštitu privatne imovine. U tom kontekstu i za borbu protiv boljševizma čiji je predstavnik u zemlji u njihovim očima bio HSS.³⁶⁰

Pašić je tjedan dana prije izbora održao govor koji je malo skraćén, tiskan i dan prije izbora dijeljen kao izborni proglas Narodne radikalne stranke. U njemu je premijer istaknuo da država mora ostati jedinstvena jer se jasna granica između Hrvata i Srba ne može povući. Ustav koji je garantirao tu uniformnost i jednakopravnost države, za čije su ostvarenje mnogi Srbi pali, morao je ostati nepromijenjen. Prema Pašiću sporazuma s Radićem, „izdajničkim" i „komunističkim" neprijateljem države nije moglo biti. Jasno je odijelio Hrvate od stranačke politike, te poželio da živi s njima u jednoj zajednici jer su „Srbi vodili rat i za njihovo oslobođenje".³⁶¹

11.2. Rezultati izbora

Na veljačkim je izborima 1925. godine od 3,167.659 birača glasalo 2,437.597 osoba. U odnosu na prošle izbore izlaznost je bila veća (76,95% naspram 73,73%). Mandate su uglavnom podijelile režimske stranke i one oporbene opcije koje su imale disciplinirano, tradicionalno biračko tijelo u pojedinim dijelovima države. Nacionalni blok ostvario je veliki izborni uspjeh dobivši 42,59% glasova i osiguravši natpolovičnu većinu u parlamentu sa 164 mandata (140 NRS i 22 SDS). HRSS je na razini zemlje ponovno završio na drugom mjestu osvojivši 22,38% glasova, što je bilo više nego na prethodnim izborima, ali su zbog drugačije koncentracije glasova dobili 3 mandata manje (67). Na trećem je mjestu završila Demokratska

³⁵⁹ *Isto*, 173.

³⁶⁰ "Osnovne linije naše današnje borbe", *Radikalska omladina* (Vukovar) (dalje: *RO*), br. 4, 25. I. 1925., 1-3.

³⁶¹ "Pašić je progovorio!", *RO*, br. 6, 5. II. 1925., 1.; "Stranačke vesti", *RO*, br. 7, 6. II. 1925., 3.

stranka s 11,8% glasova i 37 mandata tako da njen poslanički klub nije doživio velike izmjene.³⁶²

Na prostoru bivše Banske Hrvatske za ove je izbore svoje liste istaknulo 17 stranaka. Od 775.306 mogućih birača glasalo je njih 618.041. Izlaznost je i na ovim izborima porasla, pa je bila 79,72% u odnosu na 77,58% 1923. godine. Ponovo su žitelji bjelovarsko-križevačkog izbornog okruga u najvećem broju izašli na izbore (84,98%), dok je su ljudi u modruško-riječkom okrugu opet bili najmanje zainteresirani za glasanje (66,91%). U tabeli 13 prikazao sam izlaznost i osvojene glasove, a u tabeli 14 dobivene mandate.

³⁶² *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925. godine*, Narodna skupština Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Beograd 1926.

Tabela 13: Izlaznost i rezultati parlamentarnih izbora 1925. u Hrvatskoj i Slavoniji³⁶³

	Bjelovarsko-križevački	Varaždinski s Međimurjem	Virovitički	Zagrebački	Ličko-krbavski	Modruško-riječki	Požeški	Srijemski	grad Zagreb	Ukupno
Birača	94.685	105.654	69.821	149.234	66.303	76.263	69.108	111.391	32.847	775.306
Glasača	80.464	86.745	58.668	119.492	48.181	51.025	58.563	92.159	22.744	618.041
Izlaznost	84,98%	82,10%	84,03%	80,07%	72,67%	66,91%	84,74%	82,74%	69,24%	79,72%
HRSS/HZ	64.962	73.950	34.745	84.126	13.952	22.849	38.379	27.359	16.092	376.414
SDS	14.039	9.224	17.763	22.313	32.522	18.216	15.000	9.524	2.417	185.866
NRS	-	-		3.719				41.129	-	
DS	519	276	1.255	517	240	5.491	709	841	1.407	11.255
ZS	338	95	858	6.936	46	203	255	2.007	-	10.738
NRS (d)	-	-	-	-	1.257	2.942	1.962	608	-	6.769
HPS	-	2.172	1.401	104	-	797	835	1.222	228	6.759
NjS	-	-	880	-	-	-	-	5.137	-	6.017
SD	-	237	-	-	-	-	-	2.885	223	3.345
HSP	606	352	276	253	164	172	191	265	912	3.191
NRPJ	-	-	-	547	-	-	692	-	976	2.215
HSSS ³⁶⁴	-	439	529	435	-	-	224	-	-	1.627
SPJ ³⁶⁵	-	-	961	268	-	-	316	-	-	1.545
SS	-	-	-	274	-	355	-	745	-	1.374
HNS	-	-	-	-	-	-	-	437	351	788
NSS	-	-	-	-	-	-	-	-	138	138

³⁶³ Isto.³⁶⁴ Hrvatska samostalna seljačka stranka³⁶⁵ Socijalistička partija Jugoslavije

Tabela 14: Rezultati parlamentarnih izbora 1925. godine u Hrvatskoj i Slavoniji prema osvojenim mandatima

	HRSS i HZ	SDS	NRS
Bjelovarsko-križevački	7	1	-
Varaždinska s Međimurjem	9	1	-
Virovitički	5	2	
Zagrebački	10	3	-
Ličko-krbavski	1	4	
Modruško-riječki	3	3	
Požeški	5	2	
Srijemski	3	1	6
grad Zagreb	2	-	-
Ukupno	45	14	9

Radić je bio zadovoljan ishodom glasanja jer je usprkos zabrani izborne agitacije i brutalnom progonu stranke HRSS ostvario respektabilan rezultat. Samo je u užoj Hrvatskoj i Slavoniji HRSS u koaliciji s Hrvatskom zajednicom ostvario desetak tisuća glasova više nego na prethodnim izborima. Njihova je koalicija trijumfirala s 376.414 glasova (60,9%) što je u postocima ipak bilo manje nego dvije godine prije (65,9%). Uzeli su dvije trećine (45) od mogućih 68 mandata, dakle 7 manje nego 1923. godine. Od šest osvojenih izbornih okruga (i grada Zagreba), najviše su za njih ponovno glasali birači varaždinskog izbornog okruga s Međimurjem (85,25%), a najmanje ovoga puta Ličani (28,96%). Sve u svemu, stranka je potvrdila svoju ulogu glavnog političkog predstavnika hrvatskog naroda.³⁶⁶ Ostale hrvatske političke stranke ostvarile su zanemariv rezultat.

Režimske su stranke u Hrvatskoj i Slavoniji dobile 185.866 glas (30,07%), te su jedine uz HRSS i HZ ovdje osigurale mandate. Ponovno je srpsko biračko tijelo u Hrvatskoj pristalo uz Pribićevića i radikale. Efekt Nacionalnog bloka donio je dvjema vladajućim strankama u modruško-riječkom, požeškom i ličko-krbavskom izbornom okrugu više mandata no što su

³⁶⁶ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 450.

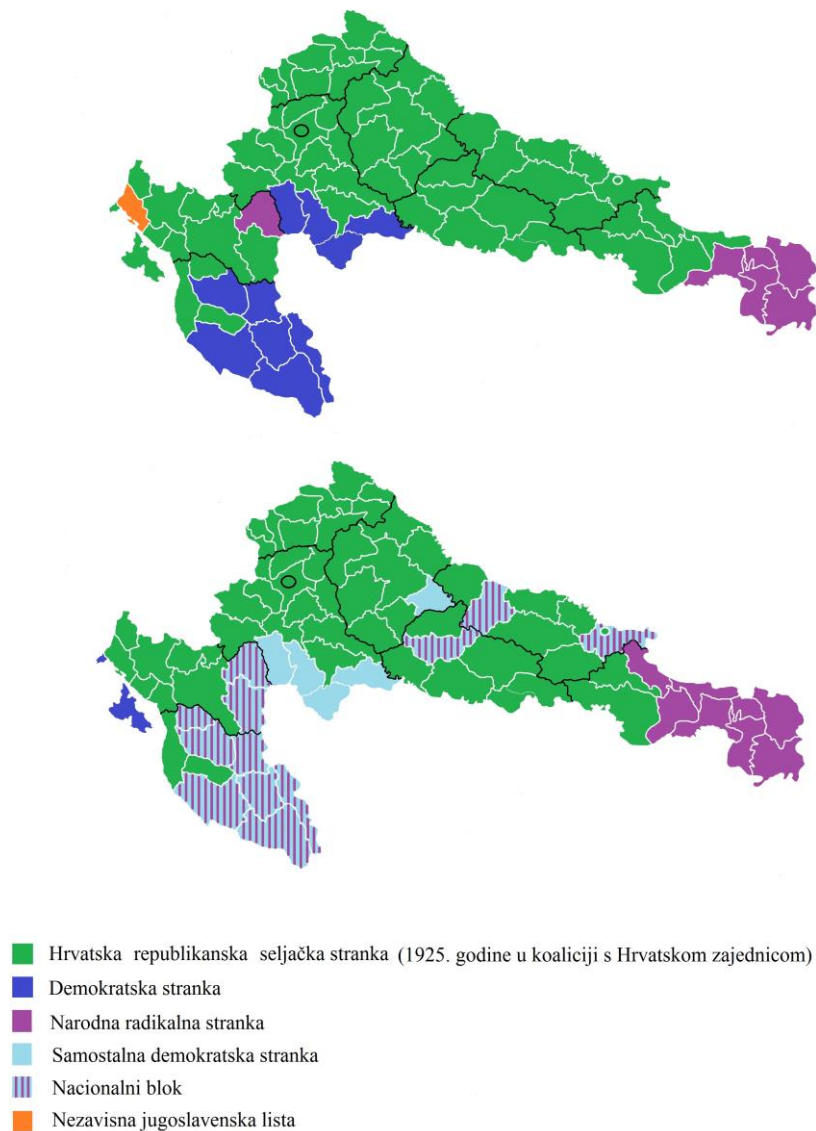
demokrati i radikali tamo osvojili 1923. godine. Radikali su dobili 3 zastupnika više u odnosu na prošle izbore, te ostvarili veliku samostalnu pobjedu nad HRSS-om u srijemskoj izbornoj jedinici osvojivši 44,78% glasova što im je ujedno bio i najbolji rezultat u ovoj pokrajini.

SDS je na prostoru uže Hrvatske osvojio najviše svojih mandata (14 od 22). Pribićević je bio zadovoljan rezultatima jer je povećao broj svojih zastupnika u Narodnoj skupštini.³⁶⁷ Njegova je stranka preuzela gotovo sve glasove DS-a u Hrvatskoj. To mu je bio dokaz ispravnosti izdvajanja iz matične stranke.³⁶⁸ Davidovićeveci s druge strane nisu osvojili ni jedan mandat u Hrvatskoj. Bili su doduše ponovno blizu u modruško-riječkom okrugu s Tomljenovićem kao nositeljem (10,76%), no ostali rezultati su im bili porazni. Dobili su ukupno 1,82% glasova.

³⁶⁷ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević*, 176.

³⁶⁸ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 194.

Karta 2: Usporedba kotarskih pobjednika na izborima 1923. (gore) i 1925. godine (dolje)

Karta 2 pokazuje kako je na izborima 1925. godine došlo do promjena u čak 22 kotara u odnosu na prošle izbore. DS je bio najveći gubitnik jer je izgubio svih 10 kotareva koje je stranka do tada nominalno držala (pobijedili su samo na otoku Krku s Kastvom, do tada u rukama HRSS-a). Treba napomenuti kako je na prošlim izborima Pribičevićeva linija sastavljala liste DS-a za Hrvatsku i Slavoniju, pa je stvarni gubitak za Davidovićeve bio samo poraz u sušačkom kotaru, jedinom kotaru čiji su birači promijenili preferencije u smjeru HRSS-a. Potonja je stranka poražena u 10 kotareva gdje je 1925. godine pobijedila. Zahvaljujući koaliciji SDS-a i NRS izgubila je u osječkom, slatinskom, pakračkom, slunjskom i brinjskom kotaru. SDS ju je bez koalicije porazio u grubišnopoljskom, a NRS u

vukovarskom, iločkom i šidskom kotaru. Od svih ovih promjena činilo mi se potrebnim dodatno objasniti zašto se srpski birači u Hrvatskoj nisu poistovjećivali s DS-om kao strankom, pa sam za analizu odabrao kotar Vrginmost. Uz njega sam proučio i promjenu koja se dogodila u vukovarskom kotaru, a gdje su, kao što spomenuh, radikali bez koalicije sa samostalcima uspjeli okrenuti biračko mnijenje u svoju korist.

12. Kotar Vrginmost na izborima

Vrginmost je smješten na prijelazu između Banije i Korduna, prostoru na kojem su velikom većinom živjeli hrvatski Srbi. To potvrđuju i popisi stanovništva iz 1921. i 1931. godine. Od 26.268 stanovnika 1921. godine Srba je bilo 85,5%, a 13,1% Hrvata živjelo je uglavnom u Topuskom. U svim su općinama Srbi imali većinu.³⁶⁹ U istima je 1931. godine živjelo 2.721 osoba više. Etnička je struktura ostala otprilike ista: 85,2% Srba i 13,6% Hrvata.³⁷⁰ Moguće da je pogodan prometni položaj na raskršću Siska, Karlovca i Zagreba pozitivno utjecao na demografsku sliku.

Nepismenost je u ovom kotaru bila vrlo raširena. Godine 1931. je iznosila visokih 61,6%, dok je u vrijeme održavanja izbora 1925. godine vjerojatno bila i preko dvije trećine.³⁷¹ Lokalni stanovnici s pravom glasa radili su uglavnom kao seljaci na polju (94,5%), zanatlija je bilo 2,4%, a preostalo je stanovništvo obnašalo neku javnu službu ili su bili trgovci.³⁷²

Na parlamentarnim izborima 1923. godine u Vrginmostu izlaznost nije bila previsoka (62,18%), moguće zbog izvjesnosti rezultata. Demokratska je stranka, čija je lista predvođena odvjetnikom iz Karlovca, narodnim zastupnikom Edom Lukinićem, još jednim bivšim članom hrvatsko-srpske koalicije i bliskim Pribićevićevim suradnikom, trijumfirala s komotnih 69,6% glasova (Tabela 15). Najviše su joj donijela izborna mjesta u Pješčanici (91,77%) i Čemernici I (89,38%), a najmanje Topusko (26%), jedino glasačko mjesto gdje je pobijedio HRSS (68,38%). Potonji su na listi istaknuli narodnog zastupnika Juru Valenčića, seljaka rodom iz Purgarije kod Jastrebarskog. Na drugom se mjestu Valenčić, koji je kasnije postao i

³⁶⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god.*, 262-263.

³⁷⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2: Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, 94.; "Popis 1931.", *Republički zavod za statistiku Srbije*, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

³⁷¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 3: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, 96.

³⁷² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 4: Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, 256-257.

potpredsjednik HSS-a, ističe kao skroman i miran čovjek, te dobar govornik.³⁷³ Ipak HRSS je dobila samo 14,63% glasova, tek par glasova više od NRS koji je osvojio treće mjesto zahvaljujući solidnim rezultatima u Perni (23,89%) i Vrginmostu (37,27%).

Tabela 15: Rezultati parlamentarnih izbora 1923. godine u kotaru Vrginmost³⁷⁴

	Glasača	DS	HPSS	NRS	NR	HPS	HSP	SD
Bović	313	276	24	11	-	1	1	-
Vrginmost	381	229	5	142	4	1	-	-
Gornji Sjeničak	408	318	3	84	1	2	-	-
Katinovac	526	365	68	87	2	-	1	3
Kirin	333	302	1	21	1	6	2	-
Perna	519	395	-	124	-	-	-	-
Pješčanica	474	435	-	34	4	1	-	-
Topusko	800	208	547	27	5	8	3	2
Čemernica I	499	446	-	50	2	1	-	-
Čemernica II	187	118	2	64	2	-	-	1
Ukupno	4.440	3.092	650	644	21	20	7	6

Slično kao i u grubišnopoljskom kotaru, i ovdje su birači glasali prema etničkoj pripadnosti. Tri srpske stranke dobile su 84,62% glasova, što je otprilike odgovaralo ranije spomenutoj koncentraciji te etničke skupine u kotaru. Gotovo svi su se Hrvati, kao i u svim kotarevima diljem zemlje, okupili oko HRSS, dok je situacija sa Srbima bila malo razmrvljenija. U Baniji i Kordunu politika Svetozara Pribićevića bila je najpopularnija. Glavni ideolog DS-a vezao je sudbinu prečanskih Srba uz beogradski centar, a oni su ga u toj politici slijedili.

Stoga nakon raskola u DS-u nije došlo do značajnije borbe za pojedine organizacije (bez obzira što su obje struje imale namjeru okupiti sve Jugoslavene): Pribićević je imao podršku u

³⁷³ Hrvoje MATKOVIĆ, "Parlamentarni izbori i stranačke borbe na sisačkom području između dva rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 28/1996., br. 1-2, 8.

³⁷⁴ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine*, 94.

prečanskim krajevima, a Davidović u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Potonji je, međutim, ipak pokušavao zadržati određene šanse u Hrvatskoj. U DS-u su ostali svi oni koji su činili lijevu struju demokrata u Hrvatskoj, uključujući ranije spominjane Ivana Ribara, Tomislava Tomljenovića i Juraja Kučića.³⁷⁵

Pribičević je tvrdio kako je Davidović iznevjerio svoj stranački program na temelju kojega ga je narod izabrao. Nije mogao pojmiti njegov pokušaj sporazumijevanja sa „separatističkim“ grupama. Prema samostalnim demokratima samo su oni, prečanski zastupnici, ostali na liniji narodnog i državnog jedinstva, a srbijanski su demokrati koristili taj koncept tek kao taktičko sredstvo za obračun s radikalima.³⁷⁶ Parlamentarna utakmica 1925. godine trebala je potvrditi stanje na terenu, a ono je bilo takvo da je SDS sve više ličila na političkog predstavnika Srba u Hrvatskoj, a DS bila stranka ograničena na užu Srbiju.

12.1. Izborna agitacija i nepravilnosti u kotaru Vrginmost 1925. godine

Nositelj samostalne demokratske liste za zagrebački izborni okrug na parlamentarnim izborima 1925. godine bio je ministar pravde Edo Lukinić. SDS-ov kandidat za Vrginmost bio Lazo Vorkapić, inspektor ministarstva prometa iz Beograda.³⁷⁷ DS je za nositelja liste u zagrebačkom izbornom okrugu postavio istaknutog političara Antu Pavelića (zubara).

Vjerojatno zbog velike nepismenosti *Riječ* nije pisala previše članaka koji bi bili ciljani za žitelje Banije i Korduna. Ionako se agitacija među njima širila usmenim putem, te je kulminirala jednim velikim zborom SDS-a u Vrginmostu koji je održan 29. siječnja 1925. godine. Za one koji su dolazili iz daleka nekoliko dana prije mitinga u stranačkoj su *Riječi* kotarske organizacije objavljivale vozne redove za Vrginmost.³⁷⁸ Na skupu je navodno bilo 5.000 seljaka iz čitave Banije i ostalih krajeva Hrvatske. Prema opisu izvjestitelja cijelo su vrijeme u Vrginmost stizale nepregledne povorke kola i čitavi eskadroni konjice. Okupljeno je mnoštvo klicalo kralju, Jugoslaviji, ministru Pribičeviću i ostalim vođama SDS-a, narodnom i državnom jedinstvu. Pribičević je koristio priliku da razgovara sa svakim tko mu pristupi, a kada je došao na pozornicu prema pisanju *Riječi* nastupio je opći delirij. Prije njega svoje je obraćanje masi imao i nositelj liste Edo Lukinić, ali uglavnom se izvještavalo o tome što je

³⁷⁵ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 364-365.

³⁷⁶ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 79-81.

³⁷⁷ "Izborni glasnik", *Riječ* (Zagreb), br. 10, 13. I. 1924., 2.

³⁷⁸ "Izborni glasnik", *Riječ* (Zagreb), br. 20, 24. I. 1925., 3.

rekao šef stranke. Pribičević je posvetio svoj govor aktualnoj političkoj situaciji i obrani politike nacionalnog bloka.³⁷⁹

O skupovima ili barem nekim sastancima demokrata u ovom kotaru *Riječ* nije pisala ništa. Njihova je kritika uglavnom bila usmjerena na HRSS, ali potrebno je istaknuti jedan članak u kojem napadaju radikale. Naime, u zagrebačkom izbornom okrugu, SDS i DS nisu izašli u Nacionalnom bloku, već samostalno. Na prošlim su izborima radikali ovdje ostvarili 14,51%, te su htjeli popraviti svoj rezultat. Da su samostalni demokrati shvatili NRS kao glavnog takmaca za isto biračko tijelo u ovom kotaru potvrđuje pisanje o načelniku općine Vrginmost koji je prema reporterima bio jedna „bandoglavica“ i besposličar. Svakome je ulazio u kuću i govorio ljudima da glasaju za radikalskog kandidata Dušana Peleša (bivšeg ministra pravde), te im prijetio da će u suprotnom plaćati visoki porez. Na Pelešovom se skupu u Vrginmostu prema pisanju glasnika samostalnih demokrata skupilo tek nekoliko desetaka ljudi i SDS-ovci su ih razjurili.³⁸⁰

Nakon izbora kotarski se poglavar Slijepčević žalio velikom županu zagrebačke oblasti zbog pisanja zagrebačkog dnevnika *Jutarnjeg lista* o izbornom danu u Vrginmostu. U članku je stajalo to da su režimske stranke jedine imale promatrače u biračkim odborima u općini Bović, te da je u glasačkim prostorijama vršen pritisak na ljude da glasuju za SDS i NRS.³⁸¹ List je naveo kako je na ulazu u biračku sobu stajao natpis da nitko ne smije glasati za zemljoradničke stranke, nego da se mora dati glas za samostalne demokrate. Kada bi birači pitali odbornike koja je kutija zemljoradnička oni su im govorili da je to demokratska, tako da je DS bio zakinut automatski pri ulasku u prostoriju. Ako bi birač iskazao izričitu namjeru da glasa za zemljoradnike, odbornici bi ih upućivali da bace kuglicu u Lukinićevu kutiju. HRSS-ova kutija je navodno bila tako zapečaćena da kuglice uopće nisu mogle ući u nju, pa su ih odbornici vadili i prebacivali u druge kutije.³⁸²

Prema zakonodavstvu Kraljevine SHS agitacija na biralištu kažnjavala se sa 2 do 6 mjeseci zatvora, a sankcioniralo se i narušavanje javnog reda i mira ako se sprečavalo birače i birački odbor u njihovom poslu.³⁸³

³⁷⁹ "Izborni glasnik", *Riječ* (Zagreb), br. 25, 30. I. 1925., 2-3.

³⁸⁰ "Izborni glasnik", *Riječ* (Zagreb), br. 22, 27. I. 1925., 3.

³⁸¹ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 192.

³⁸² Jutarnji je pisao i kako su umjesto umrlih i iseljenih glasali malodobnici, što je predsjednik biračkog odbora opovrgnuo tvrdnjom da je provjeravao legitimaciju svakog upisanog birača.

³⁸³ BALKOVEC, *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnija*, 185-186.

Predsjednik biračkog odbora je u odgovoru na ovaj članak potvrdio da su u izbornom povjerenstvu (kao čuvari kutija) bili samo opunomoćenici radikala i samostalnih demokrata, te da nije dopustio da u istom sjedi i predstavnik Zemljoradničke stranke jer nije bio sudski potvrđen. Predstavnik HRSS-a se uopće nije pojavio. Opovrgnuo je informaciju da je stajao ikakav natpis na ulasku u prostoriju, da je ljude prisiljavao na određeni izbor, da su prebacivali kuglice, no činjenica jest da su u trenutku zbrajanja glasova u prostoriji bili samo predstavnici režima. Za uzimanje kuglica iz HRSS-ove kutije također je ustvrdio da je laž jer po njemu u kotaru uopće nije bilo radićevaca. Okrivio je Zemljoradničku stranku za podmetanje, kazavši štoviše da su im njihovi članovi javno govorili kako su prisiljeni biti u toj stranci jer im se prijete paležom. Za njega je izborni čin obavljen „skroz korektno“, te je tužio uredništvo *Jutarnjeg*.³⁸⁴

12.2. Rezultati izbora

Na izbore 1925. godine u Vrginmostu izašlo je 79,57% glasača što je osjetno više od 62,18% 1923. godine. Najviše je ovoga puta dobila novoformirana SDS koja je preuzela sve glasače DS-a. U tabeli 16 prikazani su detaljni rezultati po glasačkim mjestima, a u 17 i 18 usporedbe s izborima dvije godine ranije. Veća izlaznost značila je jaču mobilizaciju za režimske stranke koje su privukle gotovo sve nove glasače. Spomenuta tendencija rasta srpskog stanovništva na ovom području rezultirala je s većim brojem glasova za stranke koje su bile orijentirane ponajprije tom dijelu biračkog tijela. SDS je dobio 616 glasova više od DS-a 1923. godine, dok je u postocima to bilo otprilike isto (68,76% naspram DS-ovih 69,64% na prošlom izborima) jer su radikali dobili 258 glasova više i skočili sa 14,51% na 16,73%. NRS je suprotno očekivanjima novinara *Riječi* pobijedila na glasačkom mjestu Vrginmost (55,31%), tako da se agitacija općinskog načelnika za Peleša isplatila (na prošlim su izborima tamo dobili 18% manje). Samostalni demokrati su upravo u Vrginmostu ostvarili jedan od lošijih rezultata (44,06%), a u svim su drugim mjestima, izuzev većinski hrvatskog Topuskog, pobijedili s natpolovičnom većinom. Pogotovo se izdvaja biračko mjesto Perna gdje su dobili svih 657 glasova. HRSS je ponovno očekivano trijumfirao samo u Topuskom (88,45%).

³⁸⁴ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 192.

Tabela 16: Rezultati parlamentarnih izbora 1925. godine u kotaru Vrginmost³⁸⁵

	Birača	Glasača	Izlaznost	SDS	NRS	HRSS	SZ	NRPJ	HSSS	SPJ	HPS	DS	HSP	SS
Bović	898	514	57,24%	406	75	2	31	-	-	-	-	-	-	-
Vrginmost	940	631	67,13%	278	349	1	-	1	-	-	-	1	-	1
Gornji Sjeničak	782	453	57,93%	287	152	1	6	3	2	1	-	-	1	-
Katinovac	691	618	89,44%	485	50	75	4	1	1	1	-	1	-	-
Kirin	666	392	58,86%	319	42	-	20	2	3	2	3	1	-	-
Perna	698	657	94,17%	657	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pješčanica	783	490	62,58%	418	55	1	7	3	-	2	2	-	-	2
Topusko	1.016	858	84,45%	226	36	578	7	2	4	2	-	1	2	-
Čemernica I	901	554	61,49%	490	64	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Čemernica II	267	226	84,64%	142	79	-	3	-	-	1	1	-	-	-
Ukupno	7.642	5.393	70,57%	3.708	902	658	78	12	10	9	6	4	3	3

Tabela 17: Komparacija parlamentarnih izbora 1923. i 1925. godine u kotaru Vrginmost³⁸⁶

	Birača	Glasača	Izlaznost	DS	HRSS	NRS	NR	HPS	HSP	SD	SDS	SZ	NRPJ	HSSS	SPJ	SS
1923.	7.141	4.440	62,10%	3.092	650	644	21	20	7	6	-	-	-	-	-	-
1925.	7.642	5.393	70,57%	4	658	902	-	6	3	-	3.708	78	12	10	9	3

³⁸⁵ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine, 88.

³⁸⁶ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 8, 94.; Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine, 88.

Tabela 18: Komparacija parlamentarnih izbora 1923. i 1925. godine u kotaru Vrginmost u postocima

	DS	HRSS	NRS	NR	HPS	HSP	SD	SDS	SZ	NRPJ	HSSS	SPJ	SS
1923.	69,64%	14,64%	14,51%	0,47%	0,45%	0,16%	0,14%	-	-	-	-	-	-
1925.	0,07%	12,20%	16,73%	-	1,11%	0,06%	-	68,76%	1,45%	0,22%	0,19%	0,17%	0,06%

Katastrofalni rezultat DS-a (dobili su samo 4 glasa) posljedica je ranije objašnjenog stranačkog rascjepa koji je stranku podijelio i ideološki i teritorijalno. Sofija Božić ističe kako DS nije bila nikakva prijetnja SDS-u jer su se birači identificirali s pojedinačnim političarom, stranačkim prvakom, a ne s određenom strankom i njenim programom.³⁸⁷ Ovaj rezultat potvrđivao je tu tezu. Političar za kojeg su glasali srpski birači u Vrginmostu nije bio ni SDS-ov nositelj liste, ni njihov kotarski kandidat, već stranački vođa Svetozar Pribićević.

U dominantno seljačkoj sredini kotara Vrginmost socioekonomski profil birača nije bio u tolikom fokusu kampanje. Nije bio pretjerano bitan ni njihov etnicitet jer su gotovo svi pripadali istom narodu. Važan je bio povijesni profil birača, odnosno njegova tradicija glasanja za istu politiku (u ovom slučaju onu Svetozara Pribićevića). Inzistiranje na strogom provođenju ustavnih odredaba, bez mijenjanja istih, te borba protiv hrvatskog nacionalizma činila je od tada aktualnog ministra obrazovanja figuru koja je nadilazila stranačku identifikaciju u hrvatskim prečanskim krajevima. Birači u Baniji i Kordunu željeli su kontinuitet politike narodnog i državnog jedinstva, produženje svojih veza s Beogradom koje su ih prema Pribićeviću trebale zaštititi od potencijalne hrvatske separatističke ugroze. Zbog toga politika sporazuma nije nailazila na odjek u ovom kraju. Demokratska je stranka u cijelom zagrebačkom okrugu dobila samo 0,7% glasova. Bez obzira na prepoznatljivo lice nositelja njihove liste dr. Ante Pavelića (zubara) više nisu mogli računati na srpsko biračko tijelo u Hrvatskoj i postali su stranka koja osim u iznimnim slučajevima nije imala utjecaja izvan Srbije.

³⁸⁷ Sofija BOŽIĆ, "Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i parlamentarni izbori 1925. godine", *Tokovi Istorije*, 2007., br. 4., 21.

13. Vukovarski kotar na izborima

Vukovarski kotar je bio multietnička sredina u kojoj ni jedna narodna skupina nije imala natpolovičnu većinu u stanovništvu. U 27 općina i gradu Vukovaru živio je 1921. godine 42.171 stanovnik. Srba je bilo 35,8%, Hrvata 27,9%, Nijemaca 17,8%, Mađara 13%, a Rusina 3,7%. Srbi su imali većinu u 10, Mađari, Nijemci i Hrvati po 5, a Rusini u 2 općine u kotaru. Većinu u gradu Vukovaru imali su Hrvati.³⁸⁸ Deset godina kasnije u vukovarskom je kotaru živjelo 5.165 stanovnika više. Broj Srba se povećao na 42,4%, a Hrvata smanjio na 24,2%, Nijemaca na 15,9% i Mađara na 10,6%.³⁸⁹

Šest godina nakon izbora u kotaru je još uvijek bilo 19% nepismenih (duplo manje u Vukovaru nego u provinciji).³⁹⁰ U okolini Vukovara osobe s pravom glasa bili su seljaci koji su se bavili poljoprivredom (86,6%), u manjoj mjeri je bilo i obrtnika (8,8%), trgovaca (2,5%), te javnih službenika (1,8%). Drugačija je slika bila u gradu: u primarnom je sektoru radilo 21,7%, u sekundarnom 39,7%, a u tercijarnom 23% birača.³⁹¹

Na parlamentarnim izborima 1923. godine u vukovarskom je kotaru izašlo više birača nego što ih je bilo na službenim spiskovima. Nositelj HRSS-ove liste za srijemski izborni okrug na izborima 1923. godine bio je stranački predsjednik Stjepan Radić, te je ista sa 90 glasova razlike pobijedila drugoplasiranu Narodnu radikalnu stranku (Tabela 19). Radićevci su trijumfirali s 39,27% glasova. Najviše su dobili u Vukovaru (70,57%), ali su pobijedili i na 4 od preostalih 13 glasačkih mjesta: u većinski hrvatskom Nuštru (71,59%), srpskom Pačetinu (48,75%), njemačkom Sotinu (63,27%) i rusinskim Petrovcima (64,66%). Na drugom su mjestu bili radikali za čijeg je nositelja liste u srijemskom izbornom okrugu, premijera Pašića, glasalo 38,23% birača. Tu im je poziciju donijela pobjeda u 9 izbornih mjesta u kojima su većinu imali srpski državljani, a od kojih bih izdvojio 90,89% glasova u Borovu.

³⁸⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god.*, 280-283.

³⁸⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, 94-95.; "Popis 1931.", Republički zavod za statistiku Srbije, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

³⁹⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 3: *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, 96.

³⁹¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 4: *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, 222-223.

Tabela 19: Rezultati parlamentarnih izbora 1925. u vukovarskom kotaru³⁹²

	Glasača	HRSS	NRS	DS	SS	HPS	NjS	SZ	IL	NR	SD
Bobota	611	3	472	46	83	-	-	3	1	3	-
Borovo	439	2	399	1	-	1	1	29	3	3	-
Bršadin	258	4	197	8	22	-	1	11	11	3	1
Vukovar I	462	257	153	40	7	1	1	1	-	1	1
Vukovar II	570	414	101	26	12	10	4	-	2	1	-
Vukovar III	545	439	80	9	7	4	4	-	-	1	1
Vukovar IV	333	247	49	25	4	1	1	1	1	4	-
Gaboš	367	6	227	132	-	-	-	-	2	-	-
Lovas	500	115	213	99	1	9	45	5	5	7	1
Markušica	520	124	193	164	1	14	4	7	10	3	-
Mikluševići	453	136	141	25	34	96	4	8	4	2	3
Negoslavci	536	139	281	83	9	3	1	-	16	-	4
Nuštar	683	489	107	40	4	29	6	1	5	-	2
Pačetin	562	274	143	12	105	1	2	22	3	-	-
Petrovci	631	408	120	23	-	39	29	-	8	1	3
Sotin	550	348	43	14	1	17	120	1	5	1	-
Trpinja	666	6	402	116	56	2	2	74	5	1	2
Ukupno	8.686	3.411	3.321	863	346	227	225	163	81	31	18

Glavni razlog pobjede NRS-a u ovom izbornom kotaru bila je disperzija srpskih glasova. Naime, nacionalistička Srpska stranka oduzela im je 3,98% glasova što bi bilo dovoljno za pobjedu na izborima. DS je završio na trećem mjestu s osvojenih 9,94% glasova. Također, iz rezultata je vidljivo kako za HRSS nisu glasali samo Hrvati, već i pripadnici drugih etničkih manjina jer je ukupni ostvareni postotak te i ostalih hrvatskih stranaka premašivao broj Hrvata

³⁹² Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 103.

u kotaru. Isto bi se moglo reći i za nominalno srpske stranke, ali HRSS je dobio uvjerljivo najviše glasova manjina. Tako je opozicijski lider Radić u izravnom okršaju sa prvim čovjekom vlade u vukovarskom kotaru na ovim izborima izašao kao pobjednik.

13.1 Izborna agitacija HRSS-a

HRSS je glavninu pismene izborne propagande u Vukovaru vršila kroz tjednik *Srijemski Hrvat* kojeg je u trenutku raspisivanja izbora uređivao Gustav Mizler, a od sredine prosinca Ante Kindl.

Srijemski Hrvat pisao o prednostima politike sporazuma koja se po njima bori za suverenitet i sporazum naroda, a protiv korupcije.³⁹³ No, njihova je kampanja bila uglavnom negativna i usmjerena na radikale, glavne takmace u vukovarskom kotaru. Radikalno se tobožnje zalaganje za sporazum karakteriziralo kao čista prijetvornost jer su prema HRSS-ovcima oni zapravo bili za Veliku Srbiju. Obranu otadžbine nazivali su običnim fraziranjem koje se nije odnosilo na vanjske, nego na unutarne neprijatelje, sve koji nisu u vladinom bloku. Protiv istih su htjeli okrenuti narod kako bi oni mogli raditi što požele. Njihovo čuvanje vidovdanskog ustava imalo je motivaciju samo u izrabljivanju naroda jer su isključivo mislili na osobni interes. *Srijemski Hrvat* zaključio je kako bi federalizam onemogućio takvu pljačku, pa „neće prezati ni od prolijevanja krvi da do njega ne dođe”.³⁹⁴ Napadao se beogradski režim kojem kao da je bilo stalo do nesređenosti, a ne rada i procvata „lijepa i bogate države”. Dokumenti koji su objavljeni u *Riječi* o Radiću, koji su HRSS-ovog vođu htjeli prikazati veleizdajnikom, boljševikom i opasnim komunistom, prema *Srijemskom Hrvat* imali za cilj samo unošenje razdora i zabune u hrvatske redove.³⁹⁵ Trud „režimlija” je po pisanju ovog vukovarskog tjednika bio uzaludan jer „narod posjeduje milion kuglica, pa će jednom zauvijek odglasati silnicima smrt.”³⁹⁶

Radikalnog kotarskog kandidata Nikolu Bingulca, kojeg su zvali „čikom” ili "gazdom", optužili su za malverzacije sa zemljištem, te da je svojim jakim vezama omogućio postavljanje za komesara grada bivšeg šefa državne policije koji je otprije bio poznat po

³⁹³ "Narod odlučuje", *Srijemski Hrvat* (Vukovar) (dalje: *SH*), br. 51, 22. XI. 1924., 1.

³⁹⁴ "Narod odlučuje", *SH*, br. 51, 22. XI. 1924., 1.; "Kućne revolucije", *SH*, br. 55, 20. XII. 1924., 1.; "Izborne crtice: Nikola Makazov u lovu za mandatom", *SH*, br. 54, 13. XII. 1924., 4.

³⁹⁵ "Hrvatski narode!", *SH*, br. 56, 24. XII. 1924., 1-2.

³⁹⁶ "Vukovarske novosti", *SH*, br. 56, 24. XII. 1924., 4.

gonjenju građanstva i kažnjavanju za svaku sitnicu globom i zatvorom.³⁹⁷ Istaknuli su da je Bingulac po profesiji krojač, te s velikom dozom ironije „čovjek velikih koncepcija, osobit govornik i začudo protivnik korupcije”.³⁹⁸

Srijemski Hrvat pisao je i o premještajima i uhićenjima osoba koji su bili simpatizeri HRSS-a, a koja su također bila jedna vrsta režimskog pritiska na birače.³⁹⁹ Sredinom prosinca nekoliko je seljaka uhićeno u Svinjarevcima po "zapovjedi velikog župana Todorovića" jer su uzvikivali neprimjerene parole na radikalskom skupu.⁴⁰⁰ U kontekstu premještanja gradskih službenika Hrvata iz Vukovara, a dolasku korumpiranih radikalskih kadrova napominjali su da je Hrvat spreman trpjeti za „pravednu i rodoljubnu stvar”. „Korupcija, pljačka, batina" po isticanju ovih novina slavila je u Vukovaru, ali samo do veljače kada je režim trebao zateći „sud naroda”.⁴⁰¹

U *Srijemskom se Hrvatu* već početkom prosinca pisalo o tome da bi HRSS mogao biti zabranjen ili da im neće dopustiti da se istaknu izborne liste, ali s napomenom da „u jednom se selu groze, u drugom se boje.”⁴⁰² Neposredno prije Obznane pristaše HRSS-a napominjale su da zabune, podvojenost i razdor koji žele uvesti u hrvatske redove neće uspjeti jer su preprozirne i grube – da će ih hrvatska javnost svjesno i odlučno od sebe odbiti.⁴⁰³

Nakon što je na HRSS primijenjen zakon o zaštiti države i Obznana, u gradu je početkom godine izvršena premetačina u uredništvu *Srijemskog Hrvata* koji je prestao izlaziti. Uslijedio je val uhićenja istaknutih članova kotarskih organizacija HSS-a.⁴⁰⁴ *Jutarnji list* je pomalo senzacionalistički nakon izbora pisao kako je u vukovarskom kotaru uhićeno nekoliko tisuća ljudi.⁴⁰⁵

HRSS-ovih skupova u Vukovaru nije bilo jer je *Obznana* prekinula pripremu za izbore koja je bila u punom tijeku. Tako se u Lovasu već početkom studenog 1924. godine sastala kotarska vukovarska organizacija HRSS-a. Prisustvovalo je stotinjak ljudi, među kojima i određeni broj tajnika i predsjednika lokalnih organizacija. Obrazlagali su borbu HRSS-a za prava

³⁹⁷ "Izborne crtice: Nikola Makazov u lovu za mandatom", *SH*, br. 54, 13. XII. 1924., 4.

³⁹⁸ "Vjera, ljubav, nada!", *SH*, br. 57, 31. XII. 1924., 4.

³⁹⁹ MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 175.

⁴⁰⁰ "Vukovarske novosti", *SH*, br. 54, 13. XII. 1924., 3.

⁴⁰¹ "Vukovarske novosti", *SH*, br. 55, 20. XII. 1924., 2.

⁴⁰² "Politički pregled", *SH*, br. 53, 6. XII. 1924., 1-2.

⁴⁰³ "Obznana", *SH*, br. 57, 31. XII. 1924., 1.

⁴⁰⁴ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 224.

⁴⁰⁵ "U sremskoj županiji uhićeno nekoliko hiljada birača HRSS", *Jutarnji list* (Zagreb), 11. II. 1925., 4.

hrvatskog seljačkog naroda i za sporazum koji „sabljaši, batinaši i pljačkaši" konstantno sabotiraju. Na sastanku se klicalo Stjepanu Radiću i stranačkom vodstvu.⁴⁰⁶ Mjesec i pol dana kasnije HRSS je predao kandidacijsku listu za srijemsku županiju. Nositelj liste je bio potpredsjednik stranke Vlatko Maček, a kotarski kandidat za Vukovar narodni zastupnik, mostarski odvjetnik dr. Bariša Smoljan.⁴⁰⁷

13.2. Izborna agitacija NRS

Nositelj liste Narodne radikalne stranke u srijemskom je izbornom okrugu ponovno bio Nikola Pašić, dok je kotarski kandidat određen na prosinačkom sastanku lokalnih radikala u vukovarskom *Srpskom domu*. Od prisutnih poslanika mjesnih organizacija, za Nikolu Bingulca glasala su 23, a za dotadašnjeg radikalskog zastupnika iz vukovarskog kotara Bogdana Milašinovića samo 7 delegata. Za zamjenika kotarskog kandidata postavljen je Paja Šumanovac, odvjetnik iz Vinkovaca.⁴⁰⁸ Prema izvješću *Srijemskog Hrvata* izbor je protekao u napetoj atmosferi, uz prijetnje i uvrede.⁴⁰⁹

Vukovarski glasnik NRS-a bila je *Radikalska omladina* koja se dijelila besplatno mjesnim organizacijama radikala, a oni su ju potom raspačavali u svojim lokalnim sredinama.⁴¹⁰ Urednik joj je bio Nikola Teodorović, predsjednik Kluba srpske radikalne omladine, čija je stranačka politika bila na Pašićevoj liniji.⁴¹¹ Za tjednik su radikali činili onu grupu koja je smatrala da državu treba očuvati i unaprediti, zaštititi od unutarnjih i vanjskih neprijatelja. Pašić je branio državu od onih koji potkopavaju njezine temelje. Samo je NRS, kao zaštitnica njenih tekovina, mogla donijeti mir, konsolidaciju i napredak državi.⁴¹²

S druge su strane prema *Radikalnoj omladini* bili oni za koje Srbi, Hrvati i Slovenci nisu bili jedan troimen narod, kojima Srbi nisu bili dovoljno poštteni i sposobni da vode zemlju, koji su negirali to da su ih ti isti Srbi „oslobodili od Austrije", te koji su tvrdili da se ne može živjeti u zajedničkoj državi. List je naglašavao kako su Srbi ušli u rat kao idealisti zbog Hrvata, a

⁴⁰⁶ "Iz Hrvatske Republikanske Seljačke Stranke", *SD*, br. 48, 26. XI. 1924.

⁴⁰⁷ "Kandidacijska lista HRSS za Srijem" *SH*, br. 56, 24. XII. 1924., 2.

⁴⁰⁸ "Sreska Konferencija Narod. Rad. Stranke u Vukovaru", *Radikalska omladina* (Vukovar), br. 52, 14. XII. 1924., 1.; "Izborna kretanje", *RO*, br. 53, 23. XII. 1924., 3.

⁴⁰⁹ "Nikola Bingunac-Makazov", *SH*, br. 54, 13. XII. 1924., 3.

⁴¹⁰ "Poziv", *RO*, br. 4. I. 1925., 3.

⁴¹¹ Krešimir BUŠIĆ, "Hrvatsko-srpski odnosi u Vukovaru i okolici od 1918. do 1941. godine", *Vukovar-Hrvatska baština i perspektive razvoja*, (ur. Dražen Živić i Iva Žebec), Zagreb, Vukovar 2007., 260.

⁴¹² "O važnosti glasanja", *RO*, br. 49, 30. XI. 1924., 1.; "Faktor mira na jugoistoku Evrope", *RO*, br. 54, 23. XII. 1924., 1.

Hrvati kao austrijski vojnici i u borbama protiv Srba često „bivali žešći od Mađara". Optuživali su HRSS da stopira donošenje zakona za promet, obrazovanje, zdravstvo, sigurnost. Kada bi Radić pobijedio po novinarima ovog tjednika stanje bi bilo gore od predratnog, morali bi „opet bit spremni na front" jer HRSS-ove akcije nisu bile samo „boljševičke", već i „antisrpske". Oni su čitatelja stavljali pred dvojbe: za državu ili protiv nje, rat ili mir, Srbija ili protiv Srbije.⁴¹³

Upozoravali su na to da će izlaznost s druge strane biti visoka, da će radićevci svi izaći na izbore, pa da onom tko ne ode na glasanje treba „pripasati kecelju i dati preslicu jer to i zaslužuje", što je istodobno bila i seksistička uvreda pošto žene nisu imale pravo glasa u Kraljevini.⁴¹⁴ Kako su se izbori približavali to su intenzivnije i oštrije bile poruke o potrebi velike izlaznosti. Od toga da one koji ne izađu treba „žigosati i osuditi", do prenošenja riječi „dičnog vođe", „najvećeg državnika" Nikole Pašića o tome da onaj koji ne glasa „čini izdajstvo prema državi i narodu, kao vojnik koji baci pušku i pobegne s bojišta"⁴¹⁵

Radikali su odbijali politiku sporazuma jer unutar jednog naroda do istog nije moglo doći. On se mogao postići samo između stranaka koje su u manjoj ili većoj mjeri predstavljali određeno pleme tog naroda. Davidović je prema njima bio kriv što je zbog mržnje prema radikalima i težnje za vlasti od „pijanog Stipice" stvorio nekog „evropskog političara Radića".⁴¹⁶

Radikalska omladina vadila je Radićeve prljavštine: malverzacije oko seljačke tiskare, te prevare s novcem izbornog fonda kojeg je Radić navodno „poneo sa sobom u Švajcarsku". Isticali su kako taj „politički šarlatan i varalica" od kojeg „nema većeg nasilnika i tirana" obmanjuje narod republikom u kojoj će tobože teći med i mlijeko. Kako je vrijeme odmicalo tako su radićevce sve više karakterizirali kao „komunističku bandu", boljševičke plaćenike koji su stvorili umjetne ograde između hrvatskog naroda i njegovog kralja.⁴¹⁷ Nadali su se da će se nakon iznošenja tobožnjih dokaza protiv HRSS-a Hrvati okrenuti od republikanizma i vratiti monarhizmu čiji su oni „oduvijek bili pristaše", a 8. im je veljače bio sjajna prilika da se „rehabilitiraju".⁴¹⁸

⁴¹³ "O važnosti glasanja", *RO*, br. 49, 30. XI. 1924., 1.; "Osnovne linije naše današnje borbe", *RO*, br. 4, 25. I. 1925., 1-3.

⁴¹⁴ "O važnosti glasanja", *RO*, br. 49, 30. XI. 1924., 1.

⁴¹⁵ "Izborna kretanja", *RO*, br. 53, 23. XII. 1924., 3.

⁴¹⁶ "Sporazum", *RO*, br. 52, 14. XII. 1924., 1-2.

⁴¹⁷ "Hrvatski deo našega naroda", *RO*, br. 50, 7. XII. 1924., 1.; "Faktor mira na jugoistoku Evrope.", *RO*, br. 54, 23. XII. 1924., 1.

⁴¹⁸ Primjena zakona o zaštiti Države protiv HRSS.", *RO*, br. 54, 23. XII. 1924., 1-2.

Tobožnji Radićev sporazum s boljševicima prenijet je u *Radikalnoj omladini* koja je konstatirala da se idući izbori vode protiv neprijatelja kraljevine koji su spremni od države učiniti „ognjište nemira i revolucije za celu srednju Evropu”.⁴¹⁹ Par dana prije *Obznane* pisali su o svemu onome što će u optužnici stajati, od veza s boljševicima i Makedoncima, do širenja „najdestruktivnijeg defetizma” prema vojsci i provođenja „republikanske propagande u čisto anarhističkom duhu”. Prema njima se se Zakon o zaštiti države imao primijeniti protiv stranke koja „podriva” državne temelje.⁴²⁰

O HRSS-ovoj propagandi u vukovarskom kotaru radikali nisu previše pisali. Tek je izašao jedan članak o situaciji u Nuštru, jednom od rijetkih etnički hrvatskih sela u okolini Vukovara. U toj „kuli radićevaca” su navodno općinski bilježnik i blagajnik (bivši pravaši okarakterizirani kao antidržavni elementi) „svom silom i dušom radili na ideji separacije”, agitirali za republiku i klicali „izdajniku” Radiću. Autor članka je pozvao da se isti „izjure iz Srijema” jer rade na štetu narodnog i državnog jedinstva.⁴²¹ Pozivali su da se svaka HSS-ova agitacija „izvrgava ruglu i sramoti”.⁴²²

Primjena *Obznane* pozdravljena je kao ispunjenje želja svih patriota koji su radili na tome da se „učini kraj protudržavnoj i izdajničkoj raboti HRSS.”⁴²³ *Radikalna je omladina* nastavila pisati o Radićevoj korupciji, malverzacijama s poslaničkim dnevnicama, navodnom rasulu u stranci zbog nezadovoljstva njegovim vodstvom, te je izrazila nadu da HRSS neće moći istaknuti svoje kandidate na izborima.⁴²⁴ Prenijeli su cijeli tekst *Obznane*, te detaljno izvještavali o uhićenjima HRSS-ovaca i pronađenim „izdajničkim pismima i dokumentima” kod „revolucionarnog vođe” koji se „sakrio u mišju rupu” (Radić se skrivao u tajnom skrovištu u Košutićevom stanu).⁴²⁵ Tvrđili su da ih se ne progoni radi mržnje nego zato jer su htjeli uništiti ono što je stvoreno teškom mukom i plaćeno ponajprije srpskom krvlju. Bili su uvjereni da će HRSS biti zasluženo kažnjen na izborima, da je narod prozreo njihove namjere.⁴²⁶ Kada je stranačka vrhuška ipak puštena da se brani sa slobode *Radikalna je*

⁴¹⁹; "Radićev sporazum s boljševicima", *RO*, br. 53, 23. XII. 1924., 1.; "Faktor mira na jugoistoku Evrope", *RO*, br. 54, 23. XII 1924., 1.

⁴²⁰ Primjena zakona o zaštiti Države protiv HRSS", *RO*, br. 54, 23. XII 1924., 1-2.

⁴²¹ "Čuvajte se braćo Srbi crno-žutih radikala", *RO*, br. 53, 23. XII 1924., 4.

⁴²² "Stranačke vesti. Braćo Pačetinci!", *RO*, br. 6, 5. II. 1925., 4.

⁴²³ "Obznana objavljena!", *RO*, br. 4. I. 1925., 2.

⁴²⁴ "Rascep u Hrvatskoj Republikanskoj Seljačkoj Stranci", *RO*, br. 4. I. 1925., 2.

⁴²⁵ "Hapšenje Radića, njegovog vodstva i istaknutih pristalica H.R.S.S.", *RO*, br. 2, 11. I. 1925., 2.; "Senzacionalno otkriće u Prpićevoj palati", *RO*, br. 4, 25. I. 1925., 3.; "Šta je seljačka internacionala", *RO*, br. 4, 25. I. 1925., 3-4.; "Radićeve veze s Moskvom", *RO*, br. 3, 27. I. 1925., 2.

⁴²⁶ "Stjepan Radić", *RO*, br. 3, 15. I. 1925., 1.

omladina pozvala da se zbog te „monstruozne“ odluke kraljevskog sudbenog stola u Zagrebu i na te suce primjeni Obznana jer su „očito radićevci“.⁴²⁷

Pisalo se i o uhićenjima istaknutih radićevaca u vukovarskom kotaru, premetačinama u njihovim prostorijama.⁴²⁸ Za njih prema Radićevim defetistima „smutljivcima“, „izdajnicima“, „teroristima“ i „klevetnicima“ nije trebalo imati milosti – milost prema njima je bila „slabost, kapitulacija“.⁴²⁹ Hvalili su protjerivanje i umirovljenja kotarskih i županijskih službenika, čak su poticali i micanje liječnika koji su bili „redom radićevci“.⁴³⁰

Radikali su svoje izborne skupove održavali po gotovo svim selima vukovarskog kotara od 17. do 28. siječnja. U svakom je mjestu govor održao kotarski kandidat Nikola Bingulac koji je zajedno sa svojim zamjenikom, zatim tajnikom kotarske radikalske organizacije, te s još nekoliko istaknutih lokalnih stranačkih prvaka posjećivao po nekoliko sela na dan. Kotarski načelnik Jovan Dotlić sudjelovao je na svim skupovima sedam dana, a neke je zborove posjetio i srijemski župan Dragomir Todorović. Tijekom obilaska stvarale su se povorke s konjanicima i kočijama okićenim državnim, srpskim, hrvatskim i slovenskim zastavama. Gosti su često dočekivani pucnjevima iz pištolja i topova. Pored Bingulca i njegove pratnje za govornicom je u svakom mjestu bio i predsjednik općine ili lokalne radikalske organizacije. Ponegdje ih je slušalo cijelo selo, drugdje su izvještaji *Radikalske omladine* govorili o 100 do 300 okupljenih. Govori su bili posvećeni stranačkom radu i programu, potrebi narodnog i državnog jedinstva, aktualnoj političkoj situaciji, te značenju izbora. U nekim mjestima su nastupale i nestranačke osobe, poput učitelja u Lovasu čiji je govor bio „pun ljubavi za kralja“ ili liječnika u Sotinu koji je imao „patriotsko izlaganje“. Na skupovima se klicalo kralju, narodu, otadžbini, bratstvu, slozi, „sijedom vođi“ Pašiću, Bingulcu, Šumanovcu... Ponegdje su se za goste dizali i cvjetni slavoluci ukrašeni slikama članova dinastije i premijera. Publika je znala i zapjevati pokoju narodnu pjesmu ili bi mjesni zbor izveo himnu *Bože pravde*. Poseban je doček priređen Bingulcu u njegovim rodnim Negoslavcima gdje je svaka kuća bila okićena zastavama i ćilimima. *Radikalska je omladina* isticala da su na skupove dolazile i druge etničke skupine, ovisno o tome koji je narod imao većinu u pojedinom mjestu. U Mađarima nastanjenim Starim Jankovcima radikali su na pozornicu izveli lokalnog Mađara koji je pričao

⁴²⁷ "Politička kronika", *RO*, br. 3, 15. I. 1925., 2.

⁴²⁸ "Stranačke vesti", *RO*, br. 2, 11. I. 1925., 2.; "Domaće vesti", *RO*, br. 2, 11. I. 1925., 4.; Sreske vesti. Iz vukovarskog sreza", *RO*, br. 3, 15. I. 1925., 3; "Iz oblast sremske. Iz vukovarskog sreza", *RO*, br. 4, 25. I. 1925., 4.

⁴²⁹ "Mere protiv defetističke štampe" *RO*, br. 49, 30. XI. 1924., 1.

⁴³⁰ "Stranačke vesti", *RO*, br. 1, 4. I. 1924., 3.

o radu i programu NRS na svojem materinjem jeziku. Što se tiče mjesta gdje su Hrvati bili u većini ili barem činili dobar dio stanovnika *Radikalska je omladina* pisala da su ljudi navodno uvidjeli izdajništvo „Stipice“ Radića (Antin), te se odrekli njegove „lude i štetne politike“ (Lovas), a u tamošnjim su govorima radikalski prvaci poseban naglasak stavljali na bratskom odnosu u radu za dobrobit cijelog naroda (Svinjarevci).⁴³¹

Pred kraj kampanje poruke su u radikalskom listu bile izravnije i intenzivnije. Pod parolom „Za kralja i Otadžbinu složno napred!“ još su jednom istaknuli dihotomiju između rušilačkog Radić-Davidovićevog boka i „najjače“, „najzrelije“ i „najiskusnije“ stranke u državi koja garantira red i miran razvitak. Posljednji poziv na izlazak na birališta vratio se na bitku na Kosovu polju kada su navodno svi sinovi otadžbine prišli u njenu obranu, dok su radikalski birači 1925. godine trebali svojim glasom obraniti ono što su im sve prijašnje generacije Srba ostavile u amanet. Pomalo su zlokobno poručili svojim biračima da sačuvaju svoje tekovine gumenim da ih ne bi morali mijenjati čeličnim kuglicama.⁴³²

13.3. Rezultati izbora

U vukovarskom je kotaru na parlamentarnim izborima 1925. godine izašlo 1.249 glasača više nego na izborima dvije godine ranije (iako je izlaznost bila manja zbog manjeg broja upisanih birača). Veća je izlaznost pogodovala radikalima koji su pobijedili s 1.635 glasova više od drugog pratitelja HRSS-a. Detaljne rezultate po glasačkim mjestima prikazao sam u tabeli 20, a u tabelama 21 i 22 usporedbe na razini kotara s izborima dvije godine ranije. Radikali su dobili više glasova u odnosu na prošle izbore u 15 od 17 glasačkih mjesta (manje su dobili samo u Lovasu i jednom glasačkom mjestu u Vukovaru), neovisno i etničkom sastavu istih. Ipak, krupnije su skokove napravili u većinski srpskim mjestima. Na primjer u Pačetinu su dobili 211 glasova više nego 1923. godine (sa 25,44% su skočili na 43,22%).

HRSS je u vukovarskom kotaru dobio 326 glasova manje nego na prošlim izborima (bez obzira na višu izlaznost). Do gubitka ove političke utakmice u vukovarskom kotaru doveli su slabiji rezultati na svim glasačkim mjestima gdje su 1923. godine pobijedili. U Vukovaru su dobili 7 glasova više, ali u postocima pali sa 70,57% na 66,91%. U Petrovcima je za njih glasalo 158 ljudi manje, u Nuštru 80, Pačetinu 54, Sotinu 53 glasača.

⁴³¹ "Naši zborovi.", *RO*, br. 5, 29. I. 1925., 4.

⁴³² "Izbori", *RO*, br. 7, 6. II. 1925., 1-2.; "Braćo Radikali! Prijatelji naroda i države!", *RO*, br. 5, 29. I. 1925., 1.

Tabela 20: Rezultati parlamentarnih izbora 1925. godine u vukovarskom kotaru⁴³³

	Glasača	NRS	HRSS	SDS	NjS	HPS	SZ	SS	HNS	SD	HSP	NRS (d)	DS
Bobota	754	646	7	73	-	1	4	19	1	-	2	-	1
Borovo	516	471	3	13	-	1	23	1	2	2	-	-	-
Bršadin	300	265	1	4	-	-	24	1	-	1	2	1	1
Vukovar I	466	161	266	26	1	1	1	-	6	3	-	-	1
Vukovar II	569	98	409	27	4	13	1	6	7	-	2	1	1
Vukovar III	602	101	446	5	20	6	3	-	11	2	3	2	3
Vukovar IV	400	97	243	26	4	2	3	2	18	1	2	2	-
Gaboš	486	291	-	195	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lovas	521	164	137	86	94	20	7	3	1	5	-	1	3
Markušica	643	292	122	199	4	8	5	2	2	5	2	2	-
Mikluševići	568	280	127	4	35	104	7	2	2	5	1	1	-
Negoslavci	581	435	42	69	4	8	1	-	1	5	12	2	2
Nuštar	685	190	409	45	3	15	3	2	5	2	8	2	1
Pačetin	819	354	328	74	4	7	13	22	2	11	2	1	1
Petrovci	655	227	250	35	39	79	3	6	5	3	3	3	2
Sotin	608	87	295	4	200	17	-	1	2	-	-	1	1
Trpinja	726	561	-	85	2	2	66	5	1	3	-	1	-
Ukupno	9.899	4.720	3.085	970	414	284	164	72	66	48	39	20	17

⁴³³ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine, 99.

Tabela 21: Komparacija parlamentarnih izbora 1923. i 1925. godine u vukovarskom kotaru⁴³⁴

	Birača	Glasača	Izlaznost	HRSS	NRS	DS	SS	HPS	NjS	SZ	IL	NR	SD	SDS	HNS	HSP
1923.	8.654	8.686	100,37%	3.411	3.321	863	346	227	225	163	81	31	18	-	-	-
1925.	11.611	9.935	85,57%	3.085	4.720	17	73	284	414	164	-	20	48	970	66	39

Tabela 22: Komparacija parlamentarnih izbora 1923. i 1925. godine u vukovarskom kotaru u postocima

	HRSS	NRS	DS	SS	HPS	NjS	SZ	IL	NR	SD	SDS	HNS	HSP
1923.	39,27%	38,23%	9,94%	3,98%	2,61%	2,59%	1,88%	0,93%	0,36%	0,21%	x	x	x
1925.	31,05%	47,51%	1,17%	0,74%	2,86%	4,17%	1,65%	x	0,20%	0,48%	9,76%	0,66%	0,39%

Ne bi se moglo reći da su radikali oko sebe ujedinili sve srpske birače. SDS je preuzeo sve simpatizere DS-a (1923. godine DS je u vukovarskom kotaru dobio 9,94%, a SDS je dvije godine kasnije osvojio 9,76%). Zemljoradnička stranka dobila je jedan glas više nego na prošlim izborima (0,23% manje). Jedina stranka od koje je NRS uzela glasove bila je Srpska stranka, ekstremistička i otvoreno velikosrpska politička opcija čiji je jedan od pokretača u Vukovaru uoči izbora 1925. godine pozivao ljude da daju glas radikalima.⁴³⁵ Oni su na izborima 1923. godine dobili 3,98%, a ovog puta samo 0,74%. Međutim, to je bilo samo 300-njak glasova. Dakle, nije bila riječ o homogenizaciji srpskog biračkog tijela oko radikala, već o posljedici povećanja broja birača srpske etničke skupine, te istodobno smanjivanja udjela ostalih narodnih skupina.

U takvim su okolnostima radikali ciljano išli na uzimanje tog novog biračkog tijela. Njihove su poruke bile povezane isključivo s etničkim profilom birača na koje su računali. Uz ponavljanje potrebe održanja državnog i narodnog jedinstva, uvijek su isticali ulogu srpskog „dijela plemena“ u stvaranju Kraljevine. Njihova je politika bila ona kontinuiteta, bez promjena i pretjeranog zadiranja u sustav. Glavni društveni problem im je bio u opoziciji,

⁴³⁴ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, 8; 103.; Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8 februara 1925. godine, 99.

⁴³⁵ "Na oprez Srpska narodna omladino!", RO, br. 3, 15. I. 1925., 4.; Srpska se stranka ubrzo nakon ovih izbora ugasila: BUŠIĆ, "Hrvatsko-srpski odnosi u Vukovaru", 260.

odnosno strankama koje su imale drugačije ideje oko državnog uređenja. Obećavali su red i mir, društveni i gospodarski napredak.

Radikalski je kandidat bio poznat u vukovarskom kraju. Tu je živio i radio, ali nekih konkretnijih informacija o njemu stranački tisak nije iznosio. To su činili oporbeni listovi u pokušaju da mu okaljaju ugled. Uostalom u prvom je planu bio nositelj liste za srijemski izborni okrug, premijer Nikola Pašić, o čijem su ugledu i sposobnosti ispisani redci laskavih epiteta. HRSS je za kandidata istaknuo osobu iz Mostara, a nositelja liste potpredsjednika stranke koji je rodom bio iz Jastrebarskog. Teško da su se istočnoslavonski birači s njima mogli identificirati.

Međutim, nije im ni pružena šansa da se s njima поближе upoznaju jer nakon *Obznane* HRSS nije smio voditi kampanju. Ukupno su 39 dana radikali imali slobodnog prostora da svom silom napadaju protivnika čije su ruke bile vezane i koji se nije mogao braniti protiv optužbi za komunističko i antidržavno djelovanje. Brojni su HRSS-ovi dužnosnici i simpatizeri uhićeni, među ljude se uvukao strah i zato je izlaznost bila toliko manja u njihovim utvrdama u vukovarskom kotaru. To je bio presudan faktor za ovdašnji slabiji rezultat radićevaca.

14. Politička situacija nakon izbora 1925. godine

Nakon izbora Stjepan Radić i stranačko vodstvo još su uvijek bili u zatvoru, a vladina je većina prijetila da će na temelju Zakona o zaštiti države poništiti mandate onim zastupnicima HRSS-a u Narodnoj skupštini koji su označeni kao komunisti.⁴³⁶ Radić je pred neizvjesnom osobnom i stranačkom političkom budućnosti odlučio prihvatiti kraljevu ponudu da uđe u vladu ako se odrekne dobrog dijela svog programa za koji je smatrao da u trenutačnoj političkoj konstelaciji ionako nema izgledne šanse za provedbu.⁴³⁷ Nadao se da bi postizanjem zajedničkog jezika s NRS i dvorom u daljnjoj perspektivi mogao reformirati sustav u smjeru parlamentarne monarhije engleskog tipa.⁴³⁸

⁴³⁶ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 182.

⁴³⁷ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 452-455. Kralj je bio inicijator pregovora jer je htio očuvati poredak i ojačati svoju poziciju u odnosu na radikale: PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 137.

⁴³⁸ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 144.

Prvi korak u tom smjeru bio je izlazak iz Seljačke internacionale početkom ožujka 1925. godine. Međutim, skupštinska je većina poništila mandate vodstvu HRSS-a, te provela anketu među ostalim zastupnicima stranke u vezi eventualnog komunističkog utjecaja.⁴³⁹

Dok je u javnosti režim napadao HRSS, u tajnosti se pripremao teren za dogovor. Na stričevu instrukciju, Pavle Radić je krajem ožujka 1925. godine u parlamentu pročitao izjavu kojom je HRSS priznao monarhiju i ustav. Stranka se odrekla republikanizma i preimenovala u Hrvatsku seljačku stranku (HSS). Nakon dugih pregovora prvo su u lipnju verificirani HSS-ovi mandati, a zatim je u srpnju sklopljen tzv. narodni sporazum, te je HSS postao koalicioni član Pašićeve vlade. U svakoj od četiri vlade u kojima su sudjelovali imali su najmanje četiri ministara.⁴⁴⁰ Kako bi uopće mogli oformiti zajedničku vladu s HSS-om, radikali su žrtvovali Pribićevića koji je morao preći u u opoziciju. Ovaj se zbog toga zavjetovao da ga radikali više nikada neće iskoristiti.⁴⁴¹ Stjepanu Radiću je kralj po sklapanju sporazuma poništio sudski postupak, te je od studenog 1925. do travnja 1926. godine čak obnašao dužnost ministra obrazovanja.

Za ostale je hrvatske stranke ulazak HSS-a u vladu bila izdaja nacionalnih interesa, kapitulacija pred centralizmom i hegemonizmom. U toj je osudi prednjačio Ante Trumbić koji je 1926. godine na ruševinama Hrvatske zajednice osnovao Hrvatsku federalističku seljačku stranku (HFSS), a zatim iduće godine osnovao novi Hrvatski blok s HSP-om i HSS-ovim disidentima iz Hrvatskog republikanskog seljačkog saveza.⁴⁴²

Za Blok narodnog sporazuma i seljačke demokracije kojeg su činile one parlamentarne snage koje su ranije tvorile Opozicijski blok ulazak HSS-a u koaliciju s radikalima bio je veliko razočaranje. DS je prokazivao Radićevu nevjerodostojnost u političkim stavovima, ali isto tako napomenuo kako je tim činom napokon riješeno hrvatsko pitanje.⁴⁴³

Pogledi na uređenje države HSS-a i NRS-a i dalje su ostali neuskladivi. Radić je pored konstantnog opravdavanja potrebe za sudjelovanjem u vlasti, slobodno kritizirao njen centralizam, korupciju i rad pojedinih ministara što je radikalima davalo dojam da im je partner

⁴³⁹ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 193.

⁴⁴⁰ Ušli su u Pašićevu vladu, ali je ovaj zbog korpcijske afere sina u travnju 1926. godine dao ostavku. Naslijedio ga je kraljev čovjek Nikola Uzunović, a HSS je sudjelovao u njegovih pet uzastopnih vlada: TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 463-467.

⁴⁴¹ BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 165.

⁴⁴² GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 76.

⁴⁴³ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 460-461.

nepouzdan.⁴⁴⁴ S druge su strane radikali ostali nepopustljivi u provođenju centralističke politike, a hrvatsko su pitanje i dalje zanemarivali.⁴⁴⁵

Na izborima za oblasne skupštine u siječnju 1927. godine HSS je, usprkos jačanju opcija s lijevoga i desnog ruba političkog spektra, potvrdio status najjače hrvatske stranke. Na sjeveru su pobijedili u Zagrebačkoj i Osječkoj oblasti, a izgubili od samostalaca u Primorsko-krajiškoj i od radikala u Srijemskoj oblasti. Ovo glasanje nije bilo iznimka u pogledu izbornih nepravilnosti, terora režimskih batinaških skupina i redarstvenog progona. Radić je zatražio da se oni veliki župani i kotarski načelnici koji su dopustili takvo stanje u svojim sredinama smjene, a kada je postalo izgledno da vlada po tom pitanju neće napraviti ništa, HSS je izašao iz vlade.⁴⁴⁶

Uzunović je sastavio novu vladu od SLS-a i Njemačke stranke, no u travnju je podnio ostavku, dijelom i da spriječi istragu protiv dvorskog pouzdanika, svog ministra unutarnjih poslova Bože Maksimovića, kojeg je oporba optužila za protuustavnu zloupotrebu redarstvenog aparata tijekom provedbe nedavno završenih izbora.⁴⁴⁷

Kralj je imenovao novu vladu na čelu s malo poznatim Veljom Vukičevićem, raspustio Skupštinu do početka kolovoza i raspisao nove izbore za rujan iste godine. Vukičević je sastavio vladu od radikala bliskih dvoru, JMO-a, te dijela DS-a oko Voje Marinkovića. Kralj je htio da dođe do pomirbe između demokrata i radikala kako bi se lakše mogli suprotstaviti HSS-u.⁴⁴⁸ Također, želio je formiranje jedne državotvorne dvorske partije.⁴⁴⁹ Ulazak DS-a u vladu stranački je predsjednik Davidović opravdavao čežnjom za promjenom teškog političkog stanja, a napose željom da se provedu slobodni izbori.⁴⁵⁰ Kada je primijetio da stvari idu u suprotnom smjeru, da vlast tijekom izborne kampanje koristi državni aparat u svoje svrhe, nije se susprezao od oštre kritike.⁴⁵¹ Vlada je u predizborno vrijeme izgubila podršku glavnih odbora i zastupničkih klubova dvaju najvećih stranaka od kojih je bila

⁴⁴⁴ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 77.

⁴⁴⁵ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 456.

⁴⁴⁶ *Isto*, 469.

⁴⁴⁷ *Isto*, 471.

⁴⁴⁸ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 223.

⁴⁴⁹ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 478.

⁴⁵⁰ TUĐMAN; *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 472.

⁴⁵¹ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 479.

sastavljena. Radikali i demokrati koji su činili vladu nisu nužno imali podršku viših stranačkih foruma, već su primarno bili ljudi od kraljevog povjerenja.⁴⁵²

15. Izbori 1927. godine

Premijer Vukičević zatražio je da se organi vlasti ne miješaju u izbornu utakmicu, ali je isto tako velikim županima poslao tajni dopis da pomažu one radikalske i demokratske kandidate koji su bili na političkoj liniji vlade. Vlast je prijetila glasačima da će biti posljedica ako ne glasaju za njene kandidate.⁴⁵³ Ipak, barem što se tiče Hrvatske izbornog terora je bilo znatno manje nego na prošlim skupštinskim izborima. Nije bilo ubojstava, pa ni težih ranjavanja. Bilo je doduše po vlastitom Marinkovićevom priznanju „policijskog pritiska” i nekoliko uhićenja, ali zloupotrebe su ostale ograničene na pojedinačna otežavanja izborne promidžbe, manipulacije sastavima biračkih odbora, prestroge provjere u biračkim popisima, presipavanje kuglica u vladine kutije i falsificiranje konačnih rezultata. Međutim Radić je zbog opsega tih zloupotreba, vjerojatno frustriran lošim rezultatom, rekao da su ti izbori bili najgore organizirani do tada.⁴⁵⁴

Radikalski je Glavni odbor, sastavljen od pašićevaca, sam istaknuo svoje izborne liste pored vladinih, ali je u cilju stranačkog jedinstva potvrdio i one liste koje su istaknuli vladini radikali. S vrhom Demokratske stranke situacija je bila složenija jer su ispunjeni njihovi zahtjevi o micanju Uzunovića i Maksimovića, raspisivanju izbora i provođenju reformi.⁴⁵⁵ Glavni čovjek demokrata u vladi, ministar vanjskih poslova Vojo Marinković, nije se slagao s Davidovićevim kritikama i nastojao je pridobiti podršku u stranci tako da joj osigura što više pozicija u lokalnoj upravi.⁴⁵⁶ DS se nije podijelio jer su se dvije struje usuglasile da bi eventualni nedostatak potpuno slobodne provedbe izbora bio premali razlog za to. Obje su se linije slagale da su izbori bili potrebni jer je dotadašnja Skupština izabrana nasilnim putem 1925. godine, a gubila je i legitimitet raspadom političkih formacija, posebno radikala. Usuglasili su se da su izbori bili prilika za ostvarenje demokratskog programa.⁴⁵⁷

⁴⁵² ISTI, *Parlament*, 230.

⁴⁵³ ISTI, *Demokratska stranka*, 481-482.

⁴⁵⁴ JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 64-65; 70.

⁴⁵⁵ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 233.

⁴⁵⁶ U Zagrebačkoj i Osječkoj oblasti smijenjeni su dotadašnji veliki župani koji su bili članovi HSS-a i postavljeni DS-ovci: JANJATOVIĆ, "Izborni teror", 69.

⁴⁵⁷ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 233.

Rezultati izbora za oblasne skupštine zavarali su Stjepana Radića da bi mogao prodrijeti izvan strogo hrvatskog okvira te na ideji seljačke solidarnosti, odnosno klasnoj osnovi doprijeti i do glasača drugih etničkih skupina u Kraljevini, pa čak i Srba (posebno u Makedoniji).⁴⁵⁸

Naime, HSS je za ove izbore istaknuo liste u svi pokrajinama kao Narodna seljačka stranka kako bi mogao ostvariti suradnju s demokratskim snagama u svim dijelovima zemlje. Vrlo je vjerojatno na tu odluku utjecao i loš rezultat na gradskim izborima u velikim hrvatskim gradovima gdje su birači kaznili HSS zbog neuspjeha politike sporazuma i više glasova dali hrvatskim federalistima, pa je tako Radić htio kompenzirati izgledni gubitak glasova.

Zagrebački gradski izbori, koji su se održavali samo tjedan dana prije parlamentarnih, bili su loš predznak za HSS jer je tamo, navodno zbog nametanja prevelikih nameta u zagrebačkoj oblasti, osvojio samo 12,01%.⁴⁵⁹ Ipak, Radić je na parlamentarnim izborima očekivao oko 100 mandata (55 u bivšoj Banskoj Hrvatskoj).⁴⁶⁰

15.2. Izborni programi

Glavni odbor HRSS-a se u svom izbornom proglasu založio za stvaranje mirotvorne zemlje po uzoru na Švicarsku. Svoje su sudjelovanje u vladi opravdali frazom da su „kolcu korupcije i tiranije otupili oštricu“. Prema njima je i dalje bila prisutna pravna nesigurnost, bespravnost, samovolja i pokvarena državna uprava koja je kočila sveopći društveni napredak. Napomenuli su kako aktualna vlada ipak pokušava odstraniti korupciju, ali da u njoj postoje elementi koji žele uništiti HSS, pa shodno tome i hrvatski narod (izjednačavali su stranku s narodom). Novost je u odnosu na prošle izbore bilo to što nije bilo spomena republike, te poziv ne samo hrvatskom, već i drugim narodima, posebno srpskom, da glasaju za HSS protiv „demokratskih i radikalskih cincara“. Proglas su završili sa zdravicom za srpski, hrvatski i slovenski seljački narod, te za „ljubimca cjelokupnog naroda“, „vrhovnog kormilara“ i „seljačkog kralja“ Aleksandra.⁴⁶¹ O hrvatskoj državnosti i nacionalnom suverenitetu, sintagmama kojima su privlačili birače na prošlim izborima nije bilo riječi. Isto tako ni o reviziji ustava ili anticentralizmu. Program im je bio općejugoslavenski s ciljem povezivanja

⁴⁵⁸ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 470.

⁴⁵⁹ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 351.

⁴⁶⁰ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 474.

⁴⁶¹ "Narodu hrvatskom, srpskom i slovenskom i svima narodnim manjinama i napose sveukupnom našem narodu seljačkom", *Dom* (Zagreb), br. 9. VII. 1927., 1.

svih demokratskih snaga u zemlji kako bi se provele potrebne socijalne i gospodarske reforme za poboljšanje životnih uvjeta cjelokupnog seljaštva.

Vladin program bio je usmjeren na potrebe ekonomskih i političkih reformi koje dotadašnja skupštinska praksa nije omogućavala. Te su promjene uključivale reorganizaciju vrhovne i samoupravne vlasti, te konkretne zakone koji su trebali poboljšati ekonomske uvjete u zemlji.⁴⁶²

U proglasu za birače iz Hrvatske DS se založio za reviziju Vidovdanskog ustava u smjeru davanja širokih oblasnih samouprava, te istaknuo svoju ulogu u obustavljanju parcelizacije Hrvatske.⁴⁶³ Davidović je na skupovima tvrdio da Kraljevina nije pravna država, jer se nije poštovao ni zakon, ni ustav. Istaknuo je da će se boriti protiv bezakonja i korupcije, te se optimistično nadao većini u parlamentu. Nakon što je HSS-u onemogućeno postavljanje svojih lista u Makedoniji, Radić je pozvao tamošnje birače (i one u Srbiji) da daju svoj glas zemljoradnicima i DS-u. Istaknuo je da su demokrati radili na iskrenom sporazumu i da namjeravaju postići najširu narodnu samoupravu.⁴⁶⁴ Predsjednik HSS se pripremao za postizborne kombinacije. Računao je da će s DS-om činiti vladajuću većinu nakon izbora.⁴⁶⁵

15.3. Rezultati izbora

Na parlamentarne izbore 11. rujna 1927. godine od 3,375.593 upisana birača glasalo je 2,324.676 birača što je bila najlošija izlaznost na razini države do tada (68,88%). Na birališta je izašlo 112.921 manje osoba nego na prošlim izborima. Prva je ponovno završila NRS s 31,92%, ali su zbog razjedinjenosti i kompromitiranosti raznim aferama radikali osvojili znatno manje glasova nego na izborima dvije godine ranije. Izgubili su oko 100.000 glasova i sa 143 pali na 112 mandata. Lošim izbornim nastupom radikala okoristili su se demokrati. Skočili su sa 11,8% na 16,42%, odnosno sa 37 na 61 mandat. Tek dva mandata više je dobila koalicija HSS-a, Samostalne kmetijske stranke i crnogorskih federalista. HSS je pao sa 67 na 61 zastupnika i izgubio oko 130.000 glasača u odnosu na izbore 1925. godine.⁴⁶⁶

⁴⁶² GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 230-231.

⁴⁶³ ISTI, *Demokratska stranka*, 482.

⁴⁶⁴ *Isto*, 486.

⁴⁶⁵ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 228-229.

⁴⁶⁶ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927. godine*, Narodna skupština Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Beograd 1928.

U užoj Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu 14 je stranaka istaknulo svoje liste (određene su imale po nekoliko istih u pojedinim izbornim okruzima). Glasalo je 520.602 birača što je bio pad od gotovo 100.000 glasova u odnosu na prošle izbore. Izlaznost je pala sa 79,72% 1925. godine na 66,9%. Najveća je izlaznost bila u srijemskom izbornom okrugu (71,47%), a najmanja u ličko krbavskom gdje je izašlo samo 58,03% ljudi. U tabeli 23 nalaze se detaljni rezultati po okruzima i izlaznost, a u tabeli 24 raspodjela mandata.

Tabela 23: Izlaznost i rezultati parlamentarnih izbora 1927. u Hrvatskoj i Slavoniji⁴⁶⁷

	Bjelovarsko-križevački	Varaždinski s Međimurjem	Virovitički	Zagrebački	Ličko-krbavski	Modruško-riječki	Požeški	Srijemski	Grad Zagreb	Ukupno
Birača	95.976	106.380	72.595	148.091	61.295	74.585	69.772	115.647	33.809	778.150
Glasača	65.063	71.001	49.893	104.394	35.569	43.499	48.994	82.658	19.531	520.602
Izlaznost	67,79%	66,74%	68,73%	70,49%	58,03%	58,32%	70,22%	71,47%	57,77%	66,90%
HSS	42.981	46.858	15.907	63.299	12.673	17.459	24.004	16.377	3.507	243.065
SDS	9.400	8.099	5.693	21.478	18.043	9.126	7.207	13.152	1.898	94.096
NRS	2.267	3.325	7.230	7.073	2.182	8.725	6.601	29.280	393	67.076
HB	6.580	5.294	5.035	4.874	1.482	2.249	2.293	2.496	9.795	40.098
DS	848	374	5.597	2.550	912	3.005	836	1.204	549	15.875
HPS	1.549	4.478	1.707	2.448	-	1.907	2.063	1.177	-	15.329
KPJ	820	1.173	2.799	1.485	112	691	1.208	1.927	2.934	13.149
ZS	322	-	2.246	431	165	-	1.945	6.000	-	11.109
NjS	-	-	1.495	-	-	-	-	6.336	-	7.831
SPJ	296	1.400	1.003	438	-	337	509	2.643	455	7.081
NHSS	-	-	187	318	-	-	2.209	1.473	-	4.187
NRS(d)	-	-	994	-	-	-	-	-	-	994
SS	-	-	-	-	-	-	119	268	-	387
HRS ⁴⁶⁸	-	-	-	-	-	-	-	326	-	326

⁴⁶⁷ Isto.

⁴⁶⁸ Hrvatska republikanska stranka

Tabela 24: Rezultati parlamentarnih izbora 1927. u Hrvatskoj i Slavoniji prema osvojenim mandatima

	HSS	SDS	NRS	HB
Bjelovarsko-križevački	7	1	-	-
Varaždinska s Međimurjem	9	1	-	-
Virovitički	5	2	-	-
Zagrebački	10	3	-	-
Ličko-krbavski	2	3	-	-
Modruško-riječki	4	-	2	-
Požeški	5	1	1	-
Srijemski	3	3	4	-
grad Zagreb	-	-	-	2
Ukupno	45	14	7	2

HSS je u užoj Hrvatskoj uvijek dobivao apsolutnu većinu, a na ovim je izborima pao na 46,69% što je bilo dovoljno za pobjedu i isti broj mandata kao i na prošlim izborima, ali što je značilo pad od 133.349 glasova. Povjerenje hrvatskog naroda u HSS bilo je poljuljano zbog stranačkog odricanja od republikanizma i pristanka na ulazak u radikalnu vladu.⁴⁶⁹ Koliko god su bili kritični prema vladama u kojima su participirali, samo sudjelovanje u istoj i priznavanje ustava djelovali su loše na percepciju kod hrvatskih birača koji su ovog puta jednim dobrim dijelom ostali kod kuće i tako uskratili povjerenje Radiću i njegovoj politici. Ipak, HSS je ponovno pobijedio u šest izbornih okruga. Najviše su dobili u bjelovarsko-križevačkoj (66,06%), a najmanje u gradu Zagrebu (17,96%).

U najvećem je hrvatskom gradu pobijedio Hrvatski blok koji je nastupao sa pozicija anticentralizma i federalizma. U kampanji su svakodnevno napadali Stjepana Radića zbog njegovog političkog obrata. Međutim, nisu bili dovoljno snažni da uzdrmajaju HSS kao vodeću hrvatsku političku opciju.⁴⁷⁰ Teško gospodarsko stanje zemlje i sve veće socijalne razlike među ljudima ipak su zahtijevale program koji nije bio isključivo usmjeren na ostvarenje

⁴⁶⁹ TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 459.

⁴⁷⁰ MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 228.

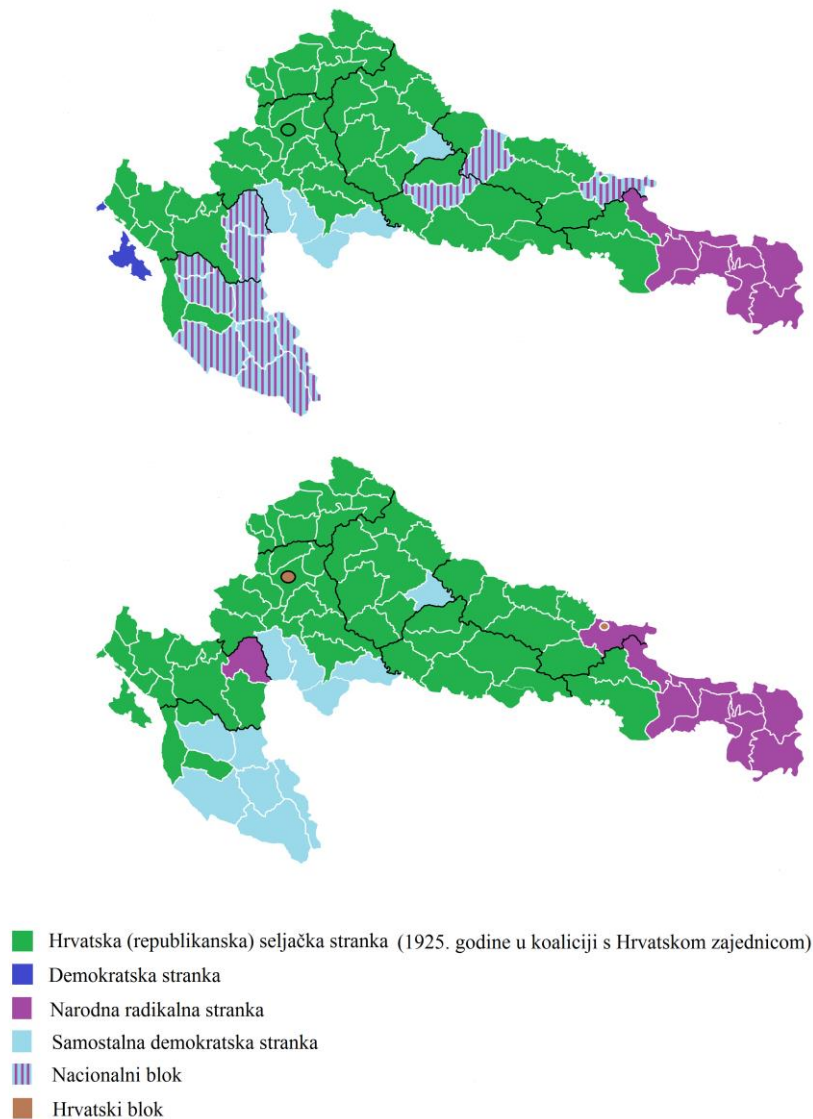
hrvatskih nacionalnih interesa.⁴⁷¹ Zagrebačka dva mandata bila je jedina pobjeda Hrvatskog bloka na ovim izborima. Bili su blizu u virovitičkom (10.09%) i bjelovarsko-križevačkom izbornom okrugu (10,11%), ali nisu prošli prag.

SDS i Radikali su ostali na istom broju mandata koji su u Hrvatskoj i Slavoniji osvojili 1925. godine. Zbroj njihovih glasova u postocima je bio isti kao i na prošlim izborima. Radikali su potvrdili svoju dominaciju u Srijemu gdje su njihove četiri liste dobile ukupno 35,42% i ponovno iza sebe ostavile sve druge opcije. SDS je najbolji rezultat ostvario u Lici (50,73%), ostvarivši tamo ipak nešto slabiji rezultat od Nacionalnog bloka dvije godine ranije. Srbi u Hrvatskoj ostali su čvrsto podijeljeni između te dvije političke stranke.⁴⁷² Demokratska stranka ponovno nije osvojila mandat u Hrvatskoj, a ovoga puta su ovdje izgubili i svoje posljednje uporišne rukavce.

⁴⁷¹ GLIGORIJEVIĆ, *Parlament*, 235.

⁴⁷² Sofija BOŽIĆ, "Srpske političke stranke u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i parlamentarni izbori 1927. godine", *Zbornik Matice srpske za istoriju*, (gl. ur. Miloš Blagojević), Novi Sad 2008, 67-68.

Karta 3: Usporedba kotarskih pobjednika na izborima 1925. (gore) i 1927. godine (dolje)

Na karti 3 se vidi kako je u usporedbi s izborima 1927. godine došlo do promjena u 13 kotareva i gradovima Osijeku i Zagrebu. Međutim, ta se razlika mora uzeti s rezervom jer su u Nacionalnom bloku bile SDS i NRS, stoga je do stvarnih promjena došlo tek u dva navedena grada i 5 izbornih kotareva (općina Kastav i otok Krk su bili jedna izborna jedinica 1925. godine). Hrvatski blok vezao je uz sebe gradsko stanovništvo Osijeka i Zagreba koje je bilo razočarano politikom HSS-a, te kaznilo Radića porazima u ta dva grada. S druge strane, bez ujedinjenih centralističkih snaga HSS je preuzeo slatinski, pakrački, slunjski i brinjski kotar. Radićevci su uz to pobijedili i na otoku Krku, te u Kastvu gdje je DS trijumfirao na izborima

dvije godine ranije. Slučaj posljednje općine sam uzeo za analizu promjena preferencija birača.

16. Općina Kastav na izborima

Prema popisu iz 1921. godine općina Kastav bila je etnički dominantno hrvatska. U njoj je od 7.776 stanovnika bilo 99% Hrvata. Tek se jedna osoba izjasnila kao pravoslavac koji govori srpsko-hrvatskim.⁴⁷³ Nakon deset godina broj žitelja ove općine se povećao na 10.336 stanovnika. Udio Hrvata se neznatno smanjio jer se u kotar u međuvremenu doselilo oko 180 Srba.⁴⁷⁴

U kotaru je bilo malo nepismenih, svega 15,3% ljudi.⁴⁷⁵ Po zanimanju su kastavski izbornici najviše bili zastupljeni u primarnom sektoru (poljoprivredi, šumarstvu i prije svega ribarstvu) u kojem je radilo 52,2% odraslih muškaraca. Istovremeno je bilo 33,2% industrijskih radnika i zanatlija, te 5,5% trgovaca i 7,9% vojnih osoba i državnih činovnika.⁴⁷⁶

Kastav se nalazio na samom rubu Hrvatskog primorja, uz granicu s Italijom koja je svoju vojsku s tog područja povukla u svibnju 1921. godine (prema dogovoru iz Rapalla 1920. godine). Jedan dobar dio Kastavštine je ipak na temelju istog ugovora ostao u Italiji, pa je općina bila okružena granicom sa susjednom državom. Mnogi su Kastavci tako ostali odsječeni od rodbine i prijatelja, čak i svojih privatnih komada zemlje koju su obrađivali. Za svakodnevni višekratni prelazak granice im je trebala pogranična karta. Zbog teškog gospodarskog stanja i nezaposlenosti iz ovog su kraja mnogi ljudi odlazili u unutrašnjost Kraljevine SHS, a oni koji su radili u Rijeci su dobivali otkaze jer nisu bili Talijani. Kastav je po priključenju u Kraljevinu SHS administrativno pripadao pokrajinskoj upravi u Zagrebu, ali je nakon podjele zemlje na oblasti 1924. godine uključen u Ljubljansku oblast (iako su, kako je spomenuto, na tom području gotovo isključivo živjeli Hrvati). Podjela viših administrativnih instanci za Kastav je bila izuzetno složena: kastavski Kotarski sud bio je

⁴⁷³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god.*, 291-292

⁴⁷⁴ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, 87.; "Popis 1931.", *Republički zavod za statistiku Srbije*, <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

⁴⁷⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 3: *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, 82.

⁴⁷⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 4: *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, 222-223.

podređen Višem zemaljskom sudu u Splitu, vojna komanda mu je bila u Karlovcu, a o financijama se odlučivalo u Financijskoj direkciji u Ogulinu.⁴⁷⁷

Kotarsko je načelništvo u Kastvu vodilo iscrpne evidencije o raspoloženju i političkom kretanju stanovništva, te se samo, uz pomoć vojske i žandarmerije, uključivalo u modeliranje njihovih političkih stavova u smjeru apsolutne podrške režimu.⁴⁷⁸

Na skupštinske je izbore 1925. godine u općini Kastav izašlo 69,45% birača. Pobjedila je Demokratska stranka istaknuvši poznata lica: Tomislava Tomljenovića za nositelja liste u modruško-riječkom izbornom okrugu i Jurja Kučića kao kotarskog kandidata koji su nakon diobe stranke očekivano ostali uz Davidovića u matici. Trijumfirali su sa 62,78% glasova (tabela 25). HRSS je za nositelja liste ponovno istaknuo Petra Dobrinića, dok je kotarski kandidat bio Stjepan Buć, odvjetnik rodom iz Orašaca kraj Dubrovnika. Završili su na trećem mjestu (14,48%), iza drugoplasiranih samostalnih demokrata (16,86%).

Tabela 25: Rezultati parlamentarnih izbora 1925. godine u Kastvu⁴⁷⁹

	birača	glasača	Izlaznost	DS	HRSS	NB	NR	HPS	NRPJ	SZ	HSP	SS
Kastav	655	502	76,64%	316	12	158	3	4	3	4	-	2
Marčelji	587	363	61,84%	165	115	37	26	7	4	2	5	2
Saršoni	673	471	69,99%	249	130	67	2	8	2	8	2	3
Srdoči	681	467	68,58%	402	4	42	3	2	12	1	1	-
Ukupno	2.596	1.803	69,45%	1.132	261	304	34	21	21	15	8	7

Dobrinić i Buć, koji je imao odvjetničku praksu u Zagrebu, nisu bili Primorci, niti ih je tamošnja situacija odviše interesirala.⁴⁸⁰ S druge su strane i Tomljenović i Kučić već bili etablirana imena s kojima su svi u tom kraju bili familijarizirani. Teza o glasanju Primorja za unitarističke stranke zbog talijanske ugroze ovdje je pomalo na klimavim nogama jer je DS na ove izbore izašao u opoziciji i bio glasan protivnik radikala u čijim su rukama u ovoj

⁴⁷⁷ JANJATOVIĆ, "Kastavci i vojna obveza u razdoblju između dva svjetska rata", *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka*, 37/1995., br. 1, 273-280.

⁴⁷⁸ *Isto*, 281.

⁴⁷⁹ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine*, 105.

⁴⁸⁰ BARTULOVIĆ, PAPIĆ, "Stjepan Radić i HPSS u riječkom Novom listu do 1914. i H(R)SS u Hrvatskom primorju", 336.

kampanji bile sve vojne poluge.⁴⁸¹ Štoviše, opstruiranje od strane vlasti učinilo je od DS-a privlačniju opciju za birače u Kastvu. Kučić je bio kandidat samo zato jer je suspendiran s pozicije sušačkog gradonačelnika, a protiv njega je pokrenut i disciplinski postupak. Tomljenovića su uoči izbora pretukli članovi četničkog udruženja *Petar Mrkonjić*, na što policija nije adekvatno reagirala. Članovi DS-a koji su bili u državnoj službi su dobivali otkaze.⁴⁸² Svi su ti faktori pomogli DS-u da u Kastvu agilnom agitacijom oko sebe okupe podršku i premoćno pobijede na izborima.⁴⁸³ *Novi je list* kasnije pisao da su Primorci i dalje vjerovali da se pod Davidovićevim vodstvom može postići plemenska ravnopravnost.⁴⁸⁴

HRSS se nakon ovih izbora više angažirao i krenuo sa formiranjem mjesnih organizacija. Stjepan Radić je 1926. godine održao vatreni govor na Grobničkom polju o nužnosti da primorski čovjek prihvati svoje hrvatstvo i okane jugoslavenstva. Jedna od glavnih HSS-ovih obećanje za Kastavštinu bilo je pripojenje tog područja Primorsko-krajiškoj oblasti.⁴⁸⁵ Međutim, ključno je ono što se dogodilo unutar DS-a. U kolovozu 1925. godine Tomljenovićeve je skupina nakon Radićevog prihvaćanja Vidovdanskog ustava pristupila lokalnom HSS-u.⁴⁸⁶ Od tog je trenutka dobar dio dotadašnjih pristaša Demokratske stranke počelo shvaćati da politički cilj postizanja narodnog sporazuma neće moći postići u toj stranci i okrenulo se Radićevoj politici.⁴⁸⁷ Kučić je ostao u DS-u jer je za njega sporazum radikala i Radića bila samo podjela pozicija na vlasti, ne i korak prema promjeni državnog uređenja.⁴⁸⁸

16.1. Izborna agitacija u Kastvu 1927. godine

Za nositelja liste DS-a na izborima 1927. godine u modruško-riječkom izbornom okrugu određen je bivši predsjednik Narodne skupštine, a u tom trenutku advokat u Beogradu, Ivan Ribar. Za kandidata u ujedinjenom izbornom kotaru Sušak i Krk sa Kastvom izabran je sušački gradski načelnik Juraj Kučić (suspenzija mu je ukinuta neposredno prije razlaza s

⁴⁸¹ Uostalom, protiv iredentizma se borio i HRSS koji je u svom proglasu iz svibnja 1924. godine oštro osudio talijansku okupaciju Rijeke: MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 163.

⁴⁸² BARTULOVIĆ, "Demokratska, Samostalna demokratska i Narodna radikalna stranka u Primorju", 102.

⁴⁸³ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 126.

⁴⁸⁴ "Jesu li uz Davidovića ili uz Marinkovića?", *NL*, br. 63, 24.VIII. 1923., 1.

⁴⁸⁵ BARTULOVIĆ, PAPIĆ, "Stjepan Radić i HPSS u riječkom Novom listu do 1914. i H(R)SS u Hrvatskom primorju", 336; 339.

⁴⁸⁶ BARTULOVIĆ, "Demokratska, Samostalna demokratska i Narodna radikalna stranka u Primorju", 103.

⁴⁸⁷ "Jesu li uz Davidovića ili uz Marinkovića?", *NL*, br. 63, 24.VIII. 1923., 1.

⁴⁸⁸ GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka*, 462.

Tomljenovićem), dok mu je za zamjenika postavljen Jerko Gršković, svećenik i profesor slavistike i klasične filologije iz Vrbnika (u tom trenutku je radio kao učitelj u Šibeniku).⁴⁸⁹

Za nositelja liste u modruško-riječkom izbornom okrugu HSS je ponovno postavio Stanka Šibenika (iako je početkom srpnja za tu poziciju predviđen Vlatko Maček). Kandidat u izbornom kotaru Sušak i Krk sa Kastvom bio je Vilko Krpan, umirovljeni profesor pomorske akademije iz Bakra, a njegov zamjenik oblasni zastupnik Antun Širola-Brnas, seljak iz kastavštanskog mjesta Brnasi.⁴⁹⁰ Iz izvješća kotarskog načelnika može se saznati da je Brnas bio i pretendent za kandidata, ali da nije izabran zbog lošeg financijskog stanja.⁴⁹¹ Prilikom izbora kandidata pojavile se određene trzavice u lokalnoj organizaciji jer se odlučivalo o više kandidata. Iako je *Novi list*, simpatizerski naklonjen HSS-u, opovrgavao da su posrijedi bili neki ozbiljniji sporovi, sušačka je struja smatrala da je novinar Milan Banić, tajnik mjesne i kotarske organizacije, bio bolji kandidat od Krpana. No, zagrebačka je vrhuška odlučila da Banića zadrži na mjestu predsjednika oblasnog odbora u Karlovcu, te da za kandidata izbornog kotara postavi spomenutog profesora.⁴⁹² Kasnije je *Novi list* opovrgnuo da je iz protesta 14 od 24 odbornika sušačke organizacije istupilo iz stranke (to je učinila samo jedna osoba).⁴⁹³ Navodno su bili ljuti i Tomljenovićeви ljudi jer kandidat nije bio rodом Primorja.⁴⁹⁴

Međutim, te je tvrdnje opovrgnuo sam Tomljenović koji je pohvalio tu nominaciju, te naglasio da bi Krpan, kao profesor nautike trebao dobro predstavljati pomorske interese kraja.⁴⁹⁵ Za Krpana je *Novi list* u svojevrsnom saniranju štete pisao kako je to čovjek koji se saživio s primorskim krajem gdje živi i radi, te shvaća njegove probleme. Intenzivno su pisali o tome kako su ga ljudi koje je po izbornom kotaru obilazio prihvaćali s oduševljenjem.⁴⁹⁶

Kotarski je načelnik pisao kako se već od lipnja vrši agitacija od čovjeka do čovjeka, da je „najžilavija“ bila ona HSS-ova, dok su ostale stranke mirovale. HSS-ovci su navodno ljudima objašnjavali kako „su svi seljaci i radnici pa da je potrebno da budu svi složni i da se ne dadu varati od gospode, koja će doći naročito sada u izborima k njima.“ Međutim, načelnik je pisao

⁴⁸⁹ "Kakva je sloga u demokratskoj stranci.", *NL*, br. 50, 3. VII. 1927., 1.; "Kandidature u modruško-riječkoj županiji.", *NL*, br. 51, 13. VII. 1923., 1.; "Kandidature u modruško-riječkoj županiji.", *NL*, br. 55, 27. VII. 1927., 1.

⁴⁹⁰ "Kandidacijske liste u modruško-riječkoj županiji.", *NL*, br. 57, 3. VIII. 1927., 1.

⁴⁹¹ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 126.

⁴⁹² "Kandidature u modruško-riječkoj županiji.", *NL*, br. 57, 3. VIII. 1927., 2.

⁴⁹³ "Iz kotarske organizacije HSS. za kotar i grad Sušak.", *NL*, br. 60, 13. VIII. 1927., 4.

⁴⁹⁴ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 126.

⁴⁹⁵ "Izjava bana Tomljenovića.", *NL*, br. 62, 20. VIII. 1927., 1.

⁴⁹⁶ "Izborna akcija HSS. u Primorju. Hrvatska Primorje nepokolebljivo uz HSS.", *NL*, br. 64, 27. VIII. 1927., 4.

kako je bilo i pasivno prijeteće agitacije: „Budi naš, mi smo svi složni pa ako ne budeš naš bude li ti kuća gorila, nijedan ti neće doći blizu da ti pomogne kod gašenja.”⁴⁹⁷

Demokrati su krajem srpnja održali svoje prve skupove koji su bili slabo posjećeni. Na njima je Kučić govorio o „pravom jugoslavenskom” programu DS-a, naglasio Radićevu političku nedosljednost, te pričao o lokalnim potrebama Kastavštine. Prvi veći skup demokrata bio je početkom kolovoza i to u Zabetu gdje se skupilo 350 ljudi. Uz Kučića je ovog puta o programu govorio i Ivan Ribar.⁴⁹⁸

Pored održavanja manjih sastanaka Krpan i Širola održali su govore i na dva najveća skupa u Kastavštini, Svetom Mateju gdje se skupilo 2.000 ljudi i Rubeši gdje je bilo oko 1000 skupština. Za *Novi list* oduševljenje među skupljenima je bilo „neopisivo”.⁴⁹⁹ Krpan se u svojim govorima koncentrirao na loše ekonomsko stanje primorskog kraja koje se prema njemu nije moglo podići samo dolaskom stranih turista, već prije svega kapitalnim investicijama.⁵⁰⁰ Govori su čak i prema kotarskom načelniku bili umjereni, nije bilo incidenata, a teme su bile stranački programi.⁵⁰¹

Novinari *Novog lista* napadali su vladajuću koaliciju koja se služila „terorom i svim ostalim izbornim sredstvima”, ali demokrati su se na početku kampanje štedjeli, čak je isticana njihova uloga u proklamiranju slobodnih izbora.⁵⁰² Tu i tamo se Davidovića kritiziralo da ga nije briga za stradavanje drugih stranaka i da bi mu se moglo dogoditi da i njega samog javnost osudi zbog eventualnog nasilja, ali to je bilo benigno u usporedbi s napadima na vladu.⁵⁰³ Prešutni dogovor Radića i Davidovića o nenapadanju bili su dio spomenute taktike za postizborne kombinacije u kojima su se obje stranke trebale naći u vladajućoj koaliciji.⁵⁰⁴ Primorje je ipak bilo specifično područje jer su obje stranke pretendirale na taj kraj. *Novi list* je prenosio Davidovićeve osude Vukičevićeve vlade zbog upotrebljavanja policijskog aparata kod određivanja kandidata i priprema za izbore, no isto tako bio kritičan prema njemu zbog pretjerane umjerenosti u tim osudama.⁵⁰⁵ Također su prenijeli i neke neugodnije

⁴⁹⁷ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 126.

⁴⁹⁸ *Isto*.

⁴⁹⁹ "Hrvatsko primorje jednodušno i oduševljeno uz HSS.", *NL*, br. 66, 3. IX. 1927., 3.

⁵⁰⁰ "Impozantna skupština HSS. u Sušaku.", *NL*, br. 67, 7. IX. 1927., 3.

⁵⁰¹ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 126.

⁵⁰² "Kakvi će biti izbori za parlament?", *NL*, br. 50, 9. VII. 1927., 2.

⁵⁰³ "HSS., vlada i izbori.", *NL*, br. 51, 13. VII. 1927., 2.

⁵⁰⁴ "Demokratska zajednica i HSS.", *NL*, br. 64, 27. VIII. 1927., 1.

⁵⁰⁵ "Oštar istup g. Davidovića protiv vlade.", *NL*, br. 53, 20. VII. 1927., 1.; "Demokrati među sobom i prema vladi", *NL*, br. 55, 27. VII. 1927., 1.

Davidovićeve izjave o tome kako je Radić rasturio njihov zajednički front i ušao u radikalsku vladu čime je nanio štetu i Hrvatskoj i svome ugledu, te da se s njime ne može napraviti trajan sporazum jer svakog dana mijenja taktiku. *Novi je list* kritizirao njegovu tvrdnju da je hrvatsko pitanje riješeno, a za propast Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokracije su krivili Davidovićevu nedovoljnu angažiranost na uspostavi ravnopravnosti naroda i odstranjenju korupcije, što je bilo par excellence političko spinanje.⁵⁰⁶

Fronta na Marinkovićevu liniju je s druge strane bila otvorena, pa se Kučić, koji je cijelu svoju političku karijeru bio uz Davidovića, počeo optuživati da je pripadnik vladine struje. Iako su mu na početku kampanje čak i dali prostora za promidžbu u svojim novinama. Kučić je u intervjuu za *Novi list* iznio rezultate svojeg službenog posjeta Beogradu gdje je bio krajem lipnja 1927. godine. Tamo je od Državne hipotekarne banke pokušao dobiti kredit za izgradnju sušačke infrastrukture, dogovorio obnovu sušačke luke, lobirao za otvaranje slobodne zone u istoj, te osigurao sredstva za regulaciju Rječine. Založio se u Beogradu i za okolna mjesta, pa je tako za Kastav osigurao kredit za obnovu gradskih cesta. *Novi list* zaključio je da će samo vrijeme pokazati jesu li ta obećanja samo „meka za ribice lude među biračima”.⁵⁰⁷ Za njih su ova vladina obećanja za Primorje bile samo dokaz da Kučić u unutarstranačkom sukobu demokrata naginje Marinkovićevoj strani. Pitali su lokalne demokrate zašto podupiru frakciju koja „ne bi Hrvatima dala da upravlja ni afričkom kolonijom Karolinom”.⁵⁰⁸ Kada se kampanja zahuktala otvoreno su napali Kučićevu participaciju na izborima jer po njihovom mišljenju kao sušački načelnik nije smio prihvatiti kandidaturu, te počeli iznositi navodnu prljavštinu iz njegove agitacije. Pisali su kako se na skupovima grozio ljudima da neće dobiti posao u Sušaku ako ne glasaju za Ribara.⁵⁰⁹ Uostalom, za njih je DS bila izričito srpska stranka („najsrpskija”) koja nema nikakvog interesa za građane Hrvatskog primorja, a Ribar nije predstavljao želju Hrvata za temeljitom društvenom promjenom, odnosno izjednačavanje naroda u pravima i dužnostima. Za potonjeg su isticali da živi i radi u Beogradu, pa se neće moći zamjeriti okolini o kojoj mu ovisi egzistencija.⁵¹⁰

Posljednji tjedan uoči izbora preko cijele naslovne stranice u *Novom listu* upućen je poziv svim Primorcima da glasaju za HSS. Okrivili su dotadašnju vlast za lošu ekonomsku situaciju

⁵⁰⁶ "G. Davidović i g. Radić.", *NL*, br. 56, 30. VII. 1923., 1.

⁵⁰⁷ "Grad. načelnik g. Kučić o svom boravku u Beogradu.", *NL*, br. 57, 3. VIII. 1927., 3.

⁵⁰⁸ "Jesu li uz Davidovića ili uz Marinkovića?", *Novi list* (Sušak) (dalje: *NL*), br. 63, 24. VIII. 1927., 1.

⁵⁰⁹ "Izborna agitacija sušačkog načelnika.", *NL*, br. 66, 30. VIII. 1927., 3.

⁵¹⁰ "Hrv. Primorje prema demokratskoj listi.", *NL*, br. 66, 3. IX. 1927., 1.

u kojoj su se luke zapustile, tvornice zatvarale, obrtnici i trgovci propadali, a seljaci i radnici bili gladi. Pišu kako je bila „bijeda i nevolja u svakoj kući". Dio zasluga za tako loše stanje (koje je bilo „gore nego pod Austrijom") predsjedništva kotarskih organizacija za kotare Sušak, Krk i Kastav pripisivali su i demokratima koji su dobar dio vremena od osnutka države bili na vlasti. Pozvali su sve Hrvate da daju svoj glas Radiću i HSS-u jer bi oni poziciju moći iskoristiti za poboljšanje životnih uvjeta.⁵¹¹

Manju izlaznost na ovim izborima očekivali su i *Novi list* i kotarski načelnik. Vladalo je usklađeno mišljenje da će HSS pobijediti.⁵¹² Načelnik je realno zapazio da su gotovo svi davidovićeveci prešli k radićevcima, te da drugačiji ishod nije moguć.⁵¹³

16.2. Rezultati izbora

U skladu sa svim očekivanjima demokrati su u Kastvu izgubili, a pobijedio je HSS. U tabeli 26 prikazani su detaljni rezultati po glasačkim mjestima, a u 27 i 28 su usporedbe s izborima 1925. godine. Na ovom je glasanju izašlo 78 osoba manje u odnosu na prošle izbore što je bilo u skladu s općim trendom u cijeloj Hrvatskoj i očekivanjima kako načelnika tako i *Novog lista*. Izlaznost nije utjecala na sjajan rezultat HSS-a koji je u Kastavštini u potpunosti preokrenuo omjere. Trijumfirao je s 62,38% što je skoro jednako pobjedi DS-a dvije godine ranije (62,78%). Demokrati su se strmoglavili na treće mjesto s 15,5% glasova što je također gotovo reflektiralo HSS-ov rezultat iz 1925. godine (14,48%). Između demokrata i radićevaca opet su se kao i na prošlim izborima našli samostalni demokrati (doduše 1925. godine u Nacionalnom bloku), čije je biračko tijelo bilo postojano na 16,48% (0,38% manje nego što je ostvarila zajednička lista s radikalima).

⁵¹¹ "Primorski Hrvati!", *NL*, br. 67, 7. IX. 1927., 1.; "Stanje gore nego pod Austrijom.", *NL*, br. 69, 10.IX. 1927., 2.

⁵¹² "Izborni rezultati u modr.-riječkoj županiji.", *NL*, br. 63, 24.VIII. 1923., 2.

⁵¹³ HDA, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji (Grupa XXIII), inv. br. 126.

Tabela 26: : Rezultati parlamentarnih izbora 1927. godine u Kastvu⁵¹⁴

	glasača	HRSS	SDS	DS	KPJ	NRS	HPS	HB	SPJ
Kastav	665	386	193	57	7	12	2	8	-
Marčelji	380	332	24	7	4	4	5	1	3
Saršoni	346	278	29	20	2	3	11	1	2
Srdoči	344	90	40	185	25	2	-	2	-
Ukupno	1.735	1.086	286	269	38	21	18	12	5

Tabela 27: Komparacija parlamentarnih izbora 1925. i 1927. godine u Kastvu⁵¹⁵

	Glasača	DS	HSS	SDS	NRS	NR	HPS	KPJ	SZ	HSP	SS	SPJ
1925	1.803	1.132	261	304		34	21	21	15	8	7	-
1927	1.735	269	1.086	286	21	-	18	38	x	12	-	5

Tabela 28: Komparacija parlamentarnih izbora 1925. i 1927. godine u Kastvu u postocima

	DS	HSS	SDS	NRS	NR	HPS	KPJ	SZ	HSP	SS	SPJ
1925	62,78%	14,48%	16,86%		1,89%	1,17%	1,17%	0,83%	0,44%	0,39%	-
1927	15,50%	62,59%	16,48%	1,21%	-	1,04%	2,19%	-	0,69%	x	0,29%

U maloj sredini kao što je bila Kastavština u kojoj su živjeli gotovo isključivo Hrvati, a u kojoj nacionalno usmjerene političke poruke do izbora 1927. godine nisu prolazile (iz istih razloga koje sam naveo objašnjavajući situaciju u sušačkom kotaru), potpuni preokret u biračkim preferencijama dogodio se zbog nekoliko razloga. Prvo, primorski su demokrati pretrpjeli težak udarac gubitkom Tomljenovića i njegovom podrškom Radiću. Bivši je ban bio ugledna ličnost u ovom kraju i personifikacija one umjerene unitarističke politike koja se zalagala za jačanje države kroz sporazumsku politiku. Snažna je Jugoslavija u očima Primoraca dugo bila jedini jamac zaštite od talijanskog presizanja. Tu se dolazi do drugog razloga njihovog pada. Naime, usporedi li se *Primorski Novi list* iz 1923. i *Novi list* iz 1927.

⁵¹⁴ "Rezultati izbora za Narodnu skupštinu", *NL*, br. 69, 12. IX. 1923., 1.

⁵¹⁵ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine*, 99.; "Rezultati izbora za Narodnu skupštinu", *NL*, br. 69, 12. IX. 1923., 1.

godine uočljiva je diskrepancija u vijestima iz vanjske politike i o odnosima s Italijom. Tijekom zadnjih je izbora još uvijek postojala stalna rubrika „Propadanje našeg naroda u Italiji“, ali o temi se neizmjereno manje pisalo nego par godina ranije kada su gotovo sve naslovnice izvještavale o odnosima s problematičnim susjedima. Naposljetku, treba reći i kako HSS nije čekao da mu pobjeda padne u krilo. Iskoristili su podjelu među lokalnim demokratima da dobar dio regrutiraju u svoje redove i organiziraju mjesne ogranke. Promišljenim su potezom glasanja za vojni proračun poslali pravu poruku Primorcima kojima su Talijani zbog neprovođenja Nettunskih konvencija na granici gomilali vojsku.⁵¹⁶ Prvi su ušli u kampanju u kojoj su stavili naglasak na lošu ekonomsku politiku dotadašnje vlasti, te ponudili konkretna rješenja za ozdravljenje kraja. Demokrati su pokušali odigrati na kartu Radićeve nevjerodostojnosti, ali svi navedeni aduti bili su prejaki za sušačkog načelnika Kučića koji je htio on to ili ne ipak predstavljao politiku kontinuiteta, a birači su se u Kastvu zaželjeli promjena.

⁵¹⁶ Nettunske su konvencije potpisale Kraljevine SHS i Kraljevina Italija još 1925. godine uređivale odnose dviju zemalja na području Rijeke i okolice, ali i garantirale Talijanima unutar Kraljevine SHS slobodnu trgovinu, kupovanje zemlje, specijalna prava za njihove konzulate i dr. Kao takve su ove konvencije zapadnim susjedima bile izrazito povoljne: GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, 34., 41., MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 135.; TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 472.

17. Zaključak

Na promjenu biračkih preferencija na prostoru bivše Banske Hrvatske na parlamentarnim izborima dvadesetih godina prošlog stoljeća utjecao je čitav niz različitih faktora. Sazrijevanje drugačijih glasačkih odluka kroz izborne cikluse pratilo je način na koji određeno područje reagira na stanovite političke akcije koje su se profilirale kroz dugotrajno djelovanje aktera. Stavovi birača su u većini slučajeva bili izgrađeni, pa su generalno političke kampanje kao najvažniji cilj imale potaknuti bazu da izađe na glasanje. Primjer parlamentarnih izbora 1923. godine u grubišnopoljskom kotaru zorno prikazuje važnost izlaznosti. Za HRSS je bio karakterističan pravovremeni osjećaj za pretkampanju gdje su kroz stranačke novine koje su se dijelile na povjereničkim sastancima ukazivali ne samo na nacionalne probleme, već i na konkretne ekonomske poteškoće pojedinih krajeva. U etnički miješanom grubišnopoljskom kotaru gdje ni Srbi ni Hrvati nisu bili u apsolutnoj većini, takve su poruke donijele prevagu među etničkim manjinama koje su prepoznale socijalnu dimenziju Radićevog programa i svojim kuglicama omogućile promjenu u ovoj izbornoj jedinici.

Drugačije su okolnosti bile u sušačkom kotaru koji je na izborima za Ustavotvornu skupštinu bio jedan od nekoliko kotareva koji su pripali Komunističkoj partiji. Ovdje se vodila borba za birače koji su bili socijalno osvješteniji, pa njihov etnički profil nije bio toliko bitan. Ključna je bila aktualna politička situacija i način na koji su se stranke pozicionirale u odnosu na vanjsku ugrozu. Bitna je bila i povijesna dimenzija jer su birači imali dugu tradiciju jugoslavenstva. Sve su te faktore najbolje uskladili lijevi demokrati čija je integralistička politika uz naglasak na narodni sporazum ujedinila podršku birača koji su bili zabrinuti zbog talijanskog presizanja na Jadran. Uz to, za Primorje je općenito bilo važno da glasaju za kandidate koji su dobro upoznati sa njihovim problemima. Nezavisna jugoslavenska lista ponudila je iskusne i popularne ljude, te imala potrebnu infrastrukturu u vidu lokalnog stranačkog lista koji je biračima mogao približiti njihove planove i obećanja za budućnost.

Izborna lista i kvalitetan kandidat mogli su omogućiti pobjedu na izborima, ali mnogi su birači imali čvrsto izgrađene stavove koje nisu mijenjali. Kada se Demokratska stranka nakon dugih unutarnjih sukoba podijelila, njihovo je tradicionalno biračko tijelo, Srbi u Lici, Baniji, Kordunu i zapadnoj Slavoniji, ostalo vjerno onom dijelu stranke koji je najbolje reprezentirao njihove interese. Svetozar Pribićević je bio osoba koje nije samo personificirala njihove stavove, već ih i oblikovala tako da je uvjerila prečanske Srbe u nužnost vezanja uz centralnu

vlast u Beogradu, te važnost kontinuiteta politike narodnog i državnog jedinstva kroz očuvanje Vidovdanskog ustava u originalnom obliku. Jedino ih je ona prema njegovim uvjerenjima mogla zaštititi od hrvatskog separatizma i nacionalizma. Kotar Vrginmost bio je jedan od tih jedinica koje su vjerno glasale za istu Pribićevićevu politiku, a ne za stranku kojoj je on u kojem trenutku pripadao. Demokratska je stranka tamo na izborima 1925. godine od pobjedničke prebačena na političko začelje, a Samostalni su demokrati i nominalno preuzeli vodstvo koje im je praktički stalno pripadalo.

Izbore dvadesetih godina u Kraljevini karakterizirala je činjenica da su one stranke koje su u trenutku održavanja istih bile u stanovitoj prednosti jer su upotrebljavale sredstva prisile kako bi utjecale na biračko tijelo. Česte su bile i zloupotrebe položaja na samim biralištima. Izvješća s izbornog dana u kotaru Vrginmost govorila su o prebacivanju kuglica iz oporbenih u vladine kutije (što su predstavnici režima energično odbijali). Režim je prilagođavao zakonodavstvo svojim interesima, pa je tako uoči izbora 1925. godine zabranio izbornu agitaciju HRSS-u zbog tobožnjeg komunističkog o antidržavnog karaktera stranke. Onemogućenjem izborne promidžbe ostavljao je široki prostor za svoju kampanju. U vukovarskom kotaru tako je ne samo spriječena HRSS-ova agitacija, već i oštrija evaluacija pojedinih režimskih kandidata u stranačkim tiskovinama, te obrana od optužbi za navodnu boljševizaciju i izdaju zemlje. Zbog brojnih uhićenja i premetačina HRSS-ovo se biračko tijelo uplašilo, pa je izlaznost u njihovim utvrdama bila manja. Na tim su izborima do izražaja došle i demografske promjene u korist srpskog biračkog tijela čije se povećanje odrazilo na bolju prolaznost radikala koji su ciljanom kampanjom naglašavali važnost srpske uloge u stvaranju zajedničke države. Ona se prema njima trebala održati u postojećim konturama koje su jedine mogle donijeti sveopći narodni i društveni napredak.

Ipak, što je režimski pritisak bio jači to je HRSS generalno bolje prolazio na izborima jer je hrvatsko biračko tijelo ujedinjavao u otporu centralizmu i hegemoniji središnjih vlasti. Kada je pak Radić postao dio vlade u Beogradu i napustio svoje republikanstvo to mu se obilo o glavu. Simptomatično je stoga da je na izborima 1927. godine, na kojima je bilo najmanje režimskog pritiska, HSS obilježio i najveći pad u potpori birača. Jedna od iznimka boljih rezultata bio je Kastav gdje je do izražaja došla pravovremena i uporna kampanja reorganiziranog primorskog HSS-a koji je tamo potpuno preokrenuo biračke preferencije u svoju korist. Treba napomenuti da je tome kumovao i raspad lokalnih lijevih demokrata koji su dobrim dijelom prešli u Radićevu stranku, ponijevši sa sobom ne samo infrastrukturu, već i

sve one birače koji su do tada kontinuirano glasali za njih. Privremenim smirivanjem odnosa sa susjednom Italijom ti su glasači bili komotniji u odluci da bace svoju kuglicu u HSS-ovu kutiju, pogotovo jer je ta stranka glasanjem za vojni proračun u parlamentu slala izravnu poruku Primorcima da prepoznaje perpetualnu tinjajuću opasnost sa zapada. Uz sve navedeno, ostaci DS-a nisu uspjeli zadržati svoje birače, bez obzira koliko su upozoravali na Radićevu političku nevjerodostojnost. Ta je taktika prolazila u ostalim dijelovima zemlje gdje je dobar dio glasača odlučio apstinirati, ali Kastavci su se odlučili za novi politički kurs.

18. Bibliografija

Izvori

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god. Sarajevo: Direkcija državne statistike, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine: knj. 2.: Prisutno stanovništvo po veroispovesti. Beograd; Državna štamparija, 1938.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 3: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti. Beograd: Direkcija državne statistike, 1938.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 4: Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju. Sarajevo: Direkcija državne statistike, 1940.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine. Beograd: Narodna skupština Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, 1924.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine. Narodna skupština Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Beograd 1926.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927. godine. Narodna skupština Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, Beograd 1928.

Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god. Beograd: Ustavotvorna skupština, 1921.

Arhivski izvor

HR-HDA-1364: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1364, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji

Internetski izvor

Republički zavod za statistiku Srbije. "Popis 1931." Pristup ostvaren 5. 5. 2018. <http://publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf>

Novine

Dom (Zagreb), 1927.

Novi list (Sušak), 1927.

Pokret (Zagreb), 1923.

Primorski Novi list (Sušak), 1923.

Radikalska omladina (Vukovar), 1924-1925.

Riječ (Zagreb), 1923-1925.

Slobodni dom (Zagreb), 1922-1924.

Srijemski Hrvat (Vukovar), 1924.

Literatura

ANTIĆ, Vicko. "Radnički pokret u Kraljevici i okolici i udio Paje Gregorića i Josipa Broza". U: *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, gl. ur. Ivo Kovačić. Zagreb: Centar za historiju radničkog pokreta, 1970, 589-612.

ANTUNES, Rui. "Theoretical models of voting behaviour". *Exedra* 4 (2010): 145-170.

BALKOVEC, Bojan. *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnija! Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*. Ljubljana: Srednja Europa, 2017.

BANAC, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.

BARTULOVIĆ, Željko. "Demokratska, Samostalna demokratska i Narodna radikalna stranka u Primorju (1920-1929)". *Civitas* (2012), br. 4: 100-112.

BARTULOVIĆ, Željko, PAPIĆ, Valter. "Stjepan Radić i HPSS u riječkom Novom listu do 1914. i H(R)SS u Hrvatskom primorju 1920-1940". U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, gl. ur. Romana Horvat. Zagreb: Matica hrvatska, 2015, 323-346.

BERELSON, Bernard; LAZARFELD, Paul; MCPHEE, William. *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: Chicago University Press 1954.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Gold marketing, 1999.

BOGDANOV, Vaso. "Šest decenija regierungsfähig politike (Povodom knjige Većeslav Vilder, Bika za rogove. Gde je izvor spora srpsko hrvatskog? Gde je rešenje? London 1957.)". U: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, ur. Marko Kostrenčić, Grga Novak i Vaso Bogdanov. Zagreb: Historijski institut Jugoslavenske akademije, 1963, 465-529.

- BOŽIĆ, Sofija. "Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i parlamentarni izbori 1925. godine". *Tokovi Istorije* (2007), br. 4: 7-22.
- ISTA. "Srpske političke stranke u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i parlamentarni izbori 1927. godine". *Zbornik Matice srpske za istoriju* (2008), br. 77-78: 49-68.
- BUŠIĆ, Krešimir. "Hrvatsko-srpski odnosi u Vukovaru i okolici od 1918. do 1941. godine". *Vukovar-Hrvatska baština i perspektive razvoja*, (ur. Dražen Živić i Iva Žebec), Zagreb, Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar-Centar Vukovar, 2007. str. 247-272 // 260.
- CAMPBELL, Angus; CONVERSE, Phillip E.; MILLER, Warren, E.; STOKES, Donald E. *The American Voter: An Abridgment*. New York: John Wiley & Sons, 1964.
- CESAR, Đurđica. "Kako su glasali žitelji Varaždina i Varaždinske županije na skupštinskim, oblasnim i lokalnim izborima od 1920. do 1928. godine". *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 23 (2012): 17-47.
- CUCULIĆ, Josip. "Moje učešće u radu KPJ u Hrvatskom primorju". U: *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, gl. ur. Ivo Kovačić. Zagreb: Centar za historiju radničkog pokreta, 1970, 121-132.
- ČULINOVIĆ, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, sv 1. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
- DUJMIĆ, Ivan. "Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu". U: *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, gl. ur. Ivo Kovačić. Zagreb: Centar za historiju radničkog pokreta, 1970, 37-44.
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav. *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.
- ISTI. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.
- GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding, 2008.
- HORVAT, Rudolf. *Hrvatska na mučilištu*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- JACKSON, Nigel; ANGLIS, Katie. *A Practical Guide to Event Promotion*. London: Routledge, 2017.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka. "Izborni teror u Hrvatskoj 1923-1927". *Časopis za savremenu povijest* 28 (1996), br. 1-2: 45-71.
- ISTA. "Kastavci i vojna obveza u razdoblju između dva svjetska rata". *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka* 37 (1995): 273-294.

ISTA. *Politika HSS prema radničkoj klasi: Hrvatski radnički savez 1921-1941. godine*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983.

KARAULA, Željko. "Politička povijest Grubišnog polja između dva svjetska rata (1918.-1941.)". *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, gl. ur. Slobodan Kaštela. Zagreb: HAZU, 2018, 245-284.

KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. "O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske između dva svjetska rata". *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), br. 1: 77-103.

LALIĆ, Dražen; GRBEŠA, Marijana. *Osnove političkog komuniciranja*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2003 [skripta]

LAZARFELD, Paul; BERELSON, Bernard; Hazel, GAUDET. *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press, 1944.

LEČEK, Suzana. "Priča o uspjehu – strategija i metode političke borbe Hrvatske seljačke stranke (1918-1941)". U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, gl. ur. Romana Horvat. Zagreb: Matica hrvatska, 2015, 27-48.

ISTA. "Selo i Politika: Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941". U: *Hrvatska politika u dvadesetom stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u palači Matice hrvatske*, ur. Ljubomir Antić. Zagreb: Matica hrvatska, 2006, 119-143.

LIPSET, Seymour Martin; ROKKAN, Stein. *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press, 1967.

MATIJEVIĆ, Zlatko. *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1998.

MATKOVIĆ, Hrvoje. "Hrvatska zajednica". U: *Istorija XX. veka*, sv. 5., gl. ur. Dragoslav Janković. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1963, 5-136.

ISTI. "Parlamentarni izbori i stranačke borbe na sisačkom području između dva rata". *Časopis za suvremenu povijest* 28 (1996), br. 1-2: 5-26.

ISTI. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1999.

ISTI. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.

ISTI. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.

ISTI. "Veze između frankovaca i radikala od 1922-1925". *Historijski zbornik* 15 (1962), br. 1-4: 41-59.

- MIROŠEVIĆ, Franko. "HRSS na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Kraljevini SHS u Bjelovarsko-križevačkoj županiji". U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, gl. ur. Romana Horvat. Zagreb: Matica hrvatska, 2015, 237-254.
- MIŠKULIN, Ivica. "Parlamentarni izbori i stranačke borbe u virovitičkom i slatinskom kraju 1919.-1929". *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003), br. 3: 859-885.
- MORAČA, Pero; BILANDŽIĆ, Dušan; STOJANOVIĆ Stanislav. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije: Kratak pregled*. Beograd: Rad, 1977.
- NEWMAN, Bruce I. *The marketing of the president –political marketing as campaign strategy*. London: Sage, 1994.
- NORRIS, Pippa. *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- NORRIS, Pippa. *On Message: Communicating the Campaign*. Thousand Oaks: Sage Publications, 1999.
- NOVAK, Božidar. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing, 2005.
- PETRANOVIĆ, Branko. *Istorija Jugoslavije*, knj 1. Beograd: Nolit 1980.
- PRZEWORSKI, Adam. "Minimalist conception of democracy: a defence". U: *Democracy's Value.*, ur. Ian Shapiro i Casiano Hacker-Cordon. Cambridge: Cambridge Univerisity Press, 1999, 23-55.
- RASPOR, Hinko. "Kratak prikaz mog revolucionarnog rada". U: *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, gl. ur. Ivo Kovačić. Zagreb: Centar za historiju radničkog pokreta, 1970, 17-36.
- ŠIBER, Ivan. *Politički marketing*. Zagreb: Politička kultura, 2003.
- ISTI. "Politički marketing i politički sustav". *Politička misao* 37 (2000), br. 2: 149-167.
- ISTI. "Tri klasična pristupa istraživanju potrošača". *Politička misao* 40 (2003), br. 2, 88-103.
- TUĐMAN, Franjo. *Hrvatska u Monarhističkoj Jugoslaviji*, knj. 1., Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada 1993.

Kratice

ČS – Češka stranka
DS – Demokratska stranka
HDA – Hrvatski državni arhiv
HNS – Hrvatska narodna stranka
HPS – Hrvatska pučka stranka
HPSS – Hrvatska pučka seljačka stranka
HRS – Hrvatska republikanska stranka
HRSS – Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSP – Hrvatska stranka prava
HSS – Hrvatska seljačka stranka
HSSS – Hrvatska samostalna seljačka stranka
HZ – Hrvatska zajednica
IL – Invalidska lista
KCL – Komunističko-centrumaška lista
KPJ – Komunistička partija Jugoslavije
NJL – Nezavisna jugoslavenska lista
NL – Novi list
NR – Nezavisni radikali
NRPJ – Nezavisna radnička partija Jugoslavije
NRS – Narodna radikalna stranka
NSS – Narodna socijalistička stranka
NjS – Njemačka stranka
PNL – Primorski Novi list
RL – Ratnička lista
RO – Radikalska omladina
SD – Slobodni dom
SH – Srijemski Hrvat
SPJ – Socijalistička partija Jugoslavije
SS – Srpska stranka
VL – vanstranačke liste

Sažetak

Dvadesetih su se godine u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca održala četiri parlamentarna izbora. Administrativna podjela na osam županija uže Hrvatske i Slavonije kroz ovo se razdoblje promijenilo, ali su te granice ostale linije podijele izbornih okruga. U istima je svaki put dolazilo do promjena u biračkim preferencijama u pojedinim kotarevima. Izbori su bili poluslobodni jer je režim uvijek koristio sve poluge vlasti koji su mu mogli pomoći da iznese pobjedu. Nakon zabrane Komunističke partije 1920. godine nastao je ogroman glasački bazen koji su pokušavale osvojiti sve zainteresirane strane tako da su naglašavale socijalne dimenzije svojih programa. U svim kotarevima bivše Banske Hrvatske gdje je 1920. pobijedila KPJ glasove je na izborima 1923. preuzelo HRSS, osim u sušačkom kotaru. Tamo su glasači zbog talijanske ugroze dali povjerenje unitarističkim snagama koje su im jamčile snažnu državu u odnosu na neprijateljskog susjeda. Drugdje su izbori za HRSS prošli povoljno, pa je zahvaljujući snažnoj agitaciji stranka dobila niz kotareva u kojima je 1920. izgubila. Jedan od njih je bio Grubišno polje gdje je osvojila naklonost glasača drugih, ne samo hrvatske narodnosti. Izbori 1925. bili su premijera za Pribičevićev SDS, novog političkog aktera kojeg je činila gotovo cijela struktura prečanskog dijela matičnog DS-a. Od svoje su stare stranke zadržali gotovo sve položaje u Hrvatskoj, pa tako i u kotaru Vrginmost gdje je DS sveden na samo par glasova. Izbori 1925. godine održavali su se po izuzetno teškim okolnostima za HRSS na kojeg je primijenjen Zakon o zaštiti države koji im je onemogućavao vođenje kampanje. To je bio glavni razlog što su u mnogim izbornim kotarevima izgubili podršku, a među njima je bio vukovarski gdje je pobijedila Narodna radikalna stranka. Posljednji parlamentarni izbori dvadesetih održani su 1927. godine. Na njima je HSS izgubila dobar dio glasača zbog odricanja od dijela programa i sudjelovanja u vlasti s radikalima. Međutim, pobijedili su u kastavskom kotaru iskoristivši raspad do tada jakog lokalnog DS-a.

Summary

During the twenties in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians there were four parliamentary elections. The administrative division of Croatia and Slavonia changed during these times, but electoral districts remained the same. In these districts the voters preferences changed each time in different districts. The elections were semi-free because the regime always used whatever means were available to secure victory. After the Communist Party was banned in 1920., there was a huge voting pool left untapped, which all the major parties wanted to win over, so they emphasized their social programs. In all districts of former Banska Croatia where the Communist party won the 1920. elections, in 1923. The Croatian Republican Peasant Party won, except for the Sušak district. In that district the voters, afraid of the Italians, gave their votes to unitary powers and parties which guaranteed them a strong state opposed to their antagonistic neighbor. In other places the Croatian Republican Peasant party fared well, and thanks to strong party agitation managed to win a series of districts which they lost in the 1920. elections. One of these was Grubišno polje, where they won the favors of not only Croatian voters, but other ethnicities as well. The 1925. elections were the premiere for the Independent Democratic Party with Svetozar Pribičević, a new actor on the political stage which was made up mostly by former Democratic Party members from the western side of the country. From their old part, they have managed to keep almost all of their former districts, even in the Vrginmost district where the Democratic party now had just a few votes. The 1925. elections went underway during a very difficult time for the Croatian Republican Peasant Party, because a law concerning the protection of the state forbade them from running a campaign. This was the main reason they lost support in many districts,

among them the Vukovar district where the People's Radical party won. The last parliamentary elections were held in 1927. Then the Croatian Republican Peasant Party lost a good portion of their voters because they reneged on parts of their program and cooperated with radicals. But, they managed to win the Kastavski districts by using the disintegration of the until then strong local Democratic party.